

INVENTARISATIE, BEHEER EN HERWAARDERING VAN
PLATTELANDSKERKHOVEN
IN VLAAMS-BRABANT
DRAAIBOEK

HERWERKTE EDITIE 2017

**VLAAMS-
BRABANT**

DRAAIBOEK VOOR INVENTARISATIE, BEHEER EN HERWAARDERING VAN PLATTELANDSKERKHOVEN IN VLAAMS-BRABANT

Dit draaiboek vloeit voort uit een erfgoedproject betreffende de plattelandskerkhoven van Wolfsdonk en Langdorp, gelegen te Aarschot. Deze kerkhoven zijn bewust gekozen als casussen. Met de jaren is wat van de glans verdwenen, onder meer door ontgravingen en gebruik van pesticiden (dat tegenwoordig verboden is), maar hun karakter is nog intact. Beide landelijke kerkhoven verschillen immers op functioneel vlak van begraafplaatsen. Ze kennen geen funeraire praktijk van nieuwe begraving of asbestemming meer. Zo zijn ze, wat dat betreft, als het ware bevroren in de tijd. Er worden geen bijzettingen meer gedaan en er is besloten geen graftekens te verwijderen.

De twee plattelandskerkhoven hebben bovendien een verschillend statuut en liggen in een andere context. Enerzijds is het kerkhof van Wolfsdonk, meer bepaald de graven en de ommuring, in zijn geheel aangeduid als waardevol door de provincie Vlaams-Brabant, terwijl de kerkhofsite van Langdorp, samen met de kerk en de pastorie, door de Vlaamse overheid beschermd is als monument. Anderzijds maakt de funeraire site van Wolfsdonk deel uit van een compacte dorpskern, gegroeid aan één straat, waarin zich ook kerk, pastorie, school tussen enkele hoeven, herbergen en winkels bevonden, terwijl het kerkhof van Langdorp met de pastorie en pastorietaan een historische entiteit vormt, verheven gelegen aan de hooilanden van de Demervallei. Deze verschillen in statuut en ruimtelijke context hebben gevolgen voor de te ondernemen stappen in een onderzoeks-, inventarisatie- en herwaarderingsstraject.

VOORWOORD

Plattelandskerkhoven vormen uitzonderlijke erfgoedplaatsen. Ze zijn drager van diverse materiële sporen die getuigen van lokale verledens, funeraire praktijken, kunsthistorische stromingen en inbedding in de ruimtelijke structuur van een dorp en landschap. Na decennia van verwaarlozing en/of ontruiming, worden hun landschappelijke en cultuur-historische kwaliteiten recent geherwaardeerd.

De graftekens zijn geen indrukwekkende monumenten. En de ruimtelijke aanleg is vaak moeilijk leesbaar, zeker in vergelijking met stedelijke begraafplaatsen. Toch kunnen plattelandskerkhoven op een zeer veelzijdige manier bijdragen aan de hedendaagse belevingswaarde van begraafplaatsen. Het materieel diverse en historisch gelaagde karakter van dit erfgoed vraagt bovendien om een totaalbenadering door vele betrokkenen, zoals lokale overheden, kerkfabrieken, landschapszorgers en erfgoedactoren. Een dergelijke samenwerking is onontbeerlijk om tot een werkbaar en breed gedragen toekomstvisie te komen, met aandacht voor onderzoek, inventarisatie, duurzaam beheer en publieksontsluiting.

De provincie Vlaams-Brabant wil samen met hen het beheer, de studie en de herwaardering van lokaal funerair erfgoed stimuleren en ondersteunen. De uitgave van dit draaiboek vormt hiervoor niet enkel een begin, maar is ook het resultaat van zo'n beleid.

In 2012 kende de provincie immers een subsidie toe aan een historisch project van de kerkfabrieken van Wolfsdonk en Langdorp. Het doel ervan was twee-

dig. Naast een grondige (kunst)historische studie, landschappelijke analyse en inventarisatie van beide plattelandskerkhoven, had het als opzet een toekomstvisie voor het kerkhof van Wolfsdonk uit te werken, onder de vorm van een herwaarderings- en beheerplan. Het project werd gedragen door een team van specialisten, afgevaardigden van verantwoordelijke overheidsinstanties, erfgoedconsulenten en heemkundigen.

De praktijkervaringen van dit begeleidingscomité legden de basis voor dit draaiboek. Het heeft oog voor wetgeving, registratie en inventarisatie, (kunst)historische studie, landschappelijk beheer, immateriële funeraire praktijken, vormen van publieksontsluiting, subsidies en ondersteuning, ... Het helpt bij de opmaak van een visie waarbij de historische, culturele, religieuze en sociale waarden van kerkhoven gekoppeld kunnen worden aan hedendaagse meditatieve, ecologische, educatieve en zelfs recreatieve activiteiten. Dit draaiboek wenst dan ook alle betrokkenen te begeleiden om funerair erfgoed in al zijn lokale diversiteit en eigenheid zinvol te herwaarderen en duurzaam te beheren.

*Tom Dehaene,
Gedeputeerde
voor erfgoed
Provincie
Vlaams-Brabant*

INHOUDSOPGAVE

3. INLEIDING

---

4. VOORWOORD

---

7. ERFGOEDWAARDE

---

11. NOODZAAK TOT ONDERZOEK EN INVENTARISATIE

- 11. Wetgeving
- 17. Basisinformatie over (onderdelen) van de kerkhofsite
- 21. Creëren van een draagvlak bij de bevolking
- 22. Contact met experts funerair erfgoed

25. ONDERZOEK EN INVENTARISATIE

- 25. Samenstelling onderzoeks- en stuurgroep
  - Onderzoeks- en planningsgroep
  - Het begeleidingscomité
  - De vrijwilligers en bevoorrechte getuigen
- 28. Werkwijze onderzoek
  - Historische studie
  - Landschappelijke studie
  - Inventarisatie van graftekens en hun waardevolle kenmerken
  - Gebruik funeraire databank bij onderzoek en beheer kerkhof

43. TOEKOMSTVISIE VERWERKT IN ONTWERP

- 44. Inhoudelijke visie op herwaardering ontwikkelen
- 45. Landschappelijke visie op herwaardering ontwikkelen
  - Pesticidenvrij beheer

49. Voorbeelden van erfgoedbeheer bij herwaardering

55. BEHEER VAN FUNERAIR ERFGOED

---

56. Jaarlijks budget en ondersteuning voor regelmatige inspecties en onderhoud

57. Aanbevelingen met betrekking tot de structuur en het algemeen beheer

57. Aanbevelingen met betrekking tot het beheer en onderhoud van graftekens

62. Richtlijnen inzake onderhoud van graftekens

63. Opmaken van herstel-restauratiedossiers

65. BEHEER VAN HET LANDSCHAPPELIJKE ASPECT

---

67. ELEMENTEN TER ONDERSTEUNING VAN HET BEHEER

---

67. Bescherming, ondersteuning en subsidiëring

74. Hergebruik (of bruikleen) en peterschap

75. ONTSLUITING

---

75. Relatie tot de inhoudelijke visie op herwaardering

76. Voorbeelden van ontsluiting

82. Ondersteuning bij ontsluiting

83. CONTACTGEGEVENS

---

84. BIBLIOGRAFIE – DOCUMENTATIECENTRUM – ERFGOEDPLUS

---

86. BIJLAGE 1 - BUDGET

---

88. BIJLAGE 2 - REGISTRATIE VAN EEN GRAFMONUMENT MET BEHULP VAN HET ERFGOEDREGISTER

ERFGOEDWAARDE

Plattelandskerkhoven vormen vaak uitzonderlijke groenzones, stilteplaatsen en herdenkingsparken, met diverse materiële sporen die getuigen van de lokale geschiedenis en de evolutie in funeraire praktijken.

Jammer genoeg bleek de interesse voor dergelijke sites eerder uitzonderlijk, zeker in vergelijking met de aandacht die grote, vaak stedelijke, begraafplaatsen, zoals die van Leuven of Antwerpen, te beurt viel.

Bovendien stonden ze gedurende lange tijd – en soms nog steeds – in de verdrinking. Een combinatie van legislatieve en socio-culturele redenen lag aan de basis van de verwaarlozing en/of ontruiming van landelijke begraafplaatsen, zeker vanaf midden 20ste eeuw.

Kerkhof bij de Sint-Antonius Abtkerk in Wolfsdonk (Langdorp – Aarschot)

Naast het slechts druppelsgewijs toegepaste, meer dan twee eeuwen oude verbod op het begraven in de bebouwde kom, zorgden de bezorgdheid over de volksgezondheid, de goedkopere grondprijs aan de rand van de gemeente en de mogelijkheden tot uitbreiding aldaar ervoor dat kerkhoven in onbruik raakten ten voordele van begraafplaatsen aan de rand van dorpskernen. Ook de druk van 'koning auto' deed tal van kerkhoven wijken voor parkeerplaatsen die aangelegd werden tot aan de kerk. Niet zelden beslisten lokale overheden vanuit praktische overwegingen kerkhoven te ruimen of graftekens te verwijderen, hierin gesterkt door een context van een desinteresse voor oudere graftekens, een gebrek aan onderhoud en een veranderende begraafcultuur. Enkele van deze landelijke kerkhoven zijn echter tot op vandaag (gedeeltelijk) bewaard gebleven.

Ondanks recente tendensen om de ruimtelijke, ecologische en cultuur-historische kwaliteiten van plattelandskerkhoven te herwaarderen, wordt de erfgoedwaarde van plattelandskerkhoven nog steeds onderschat. In vergelijking met het funerair erfgoed van stedelijke begraafplaatsen, zijn de monumentaliteit van de materiële cultuur en de leesbaarheid van de landschappelijke aanleg er immers beperkter. Toch zijn dezelfde waarden die stedelijke begraafplaatsen kenmerken, terug te vinden op landelijke kerkhoven. Bovendien zijn op deze dodenakkers meestal nog de graven van de gehele bevolking vertegenwoordigd, daar waar op de grote begraafplaatsen enkel de graven van de gegoede klasse resten. Ook haast vergeten funeraire praktijken en symboliek, onder andere in de flora, kunnen er beter opgetekend worden. Gezien landelijke kerkhoven meer organisch ingebed zijn in

de ruimtelijke structuur van een dorp en/of landschap, dragen ze ten slotte vaak nog sporen van hun sociale betekenis die ruimer was dan dodenherdenking.

Plattelandskerkhoven getuigen dus meer van de diversiteit aan verschijningsvormen van het funeraire en dragen zo op een meer veelzijdige manier bij aan de hedendaagse belevingswaarde van historische rustplaatsen. We overlopen dan ook graag de diverse waarden van het funeraire erfgoed:

HISTORISCHE WAARDE

Het kerkhof is de 'ziel' of 'spiegel' van de lokale geschiedenis, niet alleen omwille van de daar begraven individuen (ook vaak nog de 'gewone man'), maar ook wegens de historische banden tussen kerkhof en ambachtslui, kunstenaars, nijverheidstakken of demografie. Bovendien is het een 'geheugenplaats' voor de veranderende omgang met de dood.

KUNSTHISTORISCHE EN ARCHITECTURALE WAARDE

Deze waarde ligt in de diverse kenmerken van een grafteken, zoals de stijl, het graftype, de symboliek, het materiaal, de architecturale en sculpturale elementen, de opschriften, alsook het relaas van de totstandkoming waarbij opdrachtgevers en uitvoerders een rol speelden. Graftekens die vanwege dergelijke kenmerken een geheel vormen, bezitten een sterke beeldbepalende waarde. Ook de ligging van een graf kan een betekenis hebben, net zoals de padenstructuur en de organisatie van de dodenstad.

LANDSCHAPPELIJKE EN ECOLOGISCHE WAARDE

Deze waarden spreken uit de structuur en aanleg van het kerkhof, inclusief de relatie tussen graftekens en andere funeraire

Kruisen in het hoge gras op het kerkhof van Wolfsdonk

elementen, zijn inplanting t.o.v. de kerk en binnen de dorpskom. Het 'urbanisme van het kerkhof' en zijn verhouding tot het landschap, de flora en de dorpsaanleg zijn hierbij veelbetekenende elementen. Het hof van een kerk is in werkelijkheid of potentieel een kleine natuuroase: het groen kan zeer divers zijn, rijk gestructureerd en/of hoog van leeftijd; de rust of lage mate van menselijke verstoring trekt verschillende diersoorten aan.

VOLKSKUNDIGE EN SOCIAAL-CULTURELE WAARDE

Het kerkhof is ook drager van immateriële componenten. Verhalen, tradities, religieuze en andere gebruiken zijn verbonden aan de site. De historische dynamiek in deze praktijken, die vaak nog doorleven tot nu, wijzen op hun functie en betekenis voor een dorpsgemeenschap.

Bij de bepaling van de erfgoedwaarden van een plattelandskerkhof gelden steeds volgende algemene overwegingen:

- het belang zowel van individuele als van groepen en gehelen van graftekens;
- de intrinsieke verbondenheid tussen onroerende, roerende en immateriële erfgoedaspecten;
- de nauwe relatie tussen kerkhof, kerk en leefgemeenschap.

Kerkhof bij de Sint-Pieterskerk in Langdorp (Aarschot)

In vergelijking met grotere stedelijke begraafplaatsen, zijn de graftekens op plattelandskerkhoven meestal meer representatief op sociaal en demografisch vlak. Gezien aan dergelijke kerkhoven soms niets meer gewijzigd is, eens ze niet meer dienden voor grafbestemming, zijn zo goed als alle lagen van de bevolking er vertegenwoordigd. Uit de studie blijkt dat de overgrote meerderheid van de graven van Wolfsdonk op gewone grond staan, dus zonder grondvergunning. Er is vanaf 1913, de datum vanaf wanneer de gemeenteraadsbesluiten bewaard zijn, slechts één vergunning genoteerd, namelijk die van de familie Brems. Op het kerkhof van Langdorp dat in 1967 sloot, zijn ook maar enkele concessies aangetroffen. De sobere graftekens van de 'gewone man', opgericht vanaf het interbellum, zijn er het grootst in aantal. Ze zijn veelal getooid met portretfoto's, grafgiften zoals kruisen in ceramiek en votiefbordjes in marbriet. Onder meer door dit socio-historische belang, komen ook graven in gewone grond, die niet verbonden zijn aan een concessie, in aanmerking voor erkenning als (boven)lokaal waardevol of voor bescherming op (boven)lokaal niveau.

NOODZAAK TOT ONDERZOEK EN INVENTARISATIE

WETGEVING

Een (kunst)historisch en landschappelijk onderzoek van de kerkhofsite en een uitvoerige inventarisatie van de graftekens en andere funeraire elementen zijn opgelegd aan elk lokaal bestuur sinds het decreet op de begraafplaatsen van 2004. Dit decreet is het voorlopige sluitstuk van een reeks van voorschriften, die vanaf het einde van de 18de eeuw een omwenteling in de funeraire traditie met zich meebracht. Zo werd het verboden om nog langer in kerken te begraven en moesten nieuwe begraafplaatsen worden opgericht buiten de bebouwde kom. Toch bleven, vooral in landelijke gebieden met beperkte woonkernen, kerkhoven bestaan.

ANCIEN RÉGIME

Uit de middeleeuwse heiligenverering ontstond binnen de Rooms-katholieke kerk de traditie om te begraven in en rond kerkgebouwen en kloosters. De meest geëerde plek in het interieur, voorbehouden aan hoogwaardigheidsbekleders, was het hoogkoor, dicht bij het altaar. Hierbij werd het gedenkteken niet altijd opgericht op de plaats waar de persoon begraven lag. Vooral in grote steden werden de doden in meerdere lagen begraven onder de kerkvloer. Bovendien was het uitzicht van een kerkhof niet te vergelijken met dat van de huidige begraafplaatsen. De hof van de kerk was veelal

begroeid met gras en beplant met notenbomen. Er waren niet veel duurzame gedenktekens te vinden en de stoffelijke resten van intensief gebruikte kerkhoven werden geregeld ontruimd en met eerbied bijgelegd in het knekelhuis of de knekelput.

JOZEF II - 1784

De scheeffliggende en open kerkvloeren en de onhygiënische omstandigheden werden in de periode van de verlichting niet langer geduld, waardoor ingrijpende veranderingen in de begraafcultuur werden opgelegd. Jozef II bepaalde met het decreet van 26 juni 1784 dat het om hygiënische redenen voortaan verboden was om te begraven in kerken en op kerkhoven binnen de stadsgrenzen. Van dan af werden begraafplaatsen buiten de stadsmuren opgericht. Eén grote begraafplaats was voldoende om er de doden van verschillende stadsparochies te begraven.

De locatie en de omvang werden door de magistraat bepaald volgens de ligging en de bevolking van de gemeente. Er werd bevolen om de dodenakker te ommuren, een kruis te plaatsen en een huis voor de grafmaker te bouwen. Er kon ook plaats voorzien worden voor protestanten en joden. De oude kerkhoven moesten verkocht worden om met de opbrengst de nieuwe "Godsakker" te betalen. Bescheiden woonkernen met een beperkte bewoning konden hun doden blijven begraven in het dorp. Zo bleven er nog kerkhoven bestaan. Bovendien bestond er een grote afkeer tegen dit decreet, waardoor het niet overal even strikt werd toegepast.

NAPOLEON - 1804

Van grote invloed is het decreet, uitgevaardigd in 1804 door Napoleon. Het gaf de gemeente het gezag over de begraaf-

plaats, ten nadele van de clerus. Zelfs al is het kerkhof in bezit van de kerkfabriek, dan nog heeft de lokale burgerlijke overheid het gezag over de begraafplaats: ze organiseert de concessies en voert ook het algemene onderhoud uit. Bepalend voor het uitzicht van onze huidige begraafplaatsen, bleek vooral de invoering van het begrip concessie. De aankoop van een grafconcessie bood aan particulieren de mogelijkheid om op de begraafplaats langdurig een perceel grond te verwerven en er een blijvend monument op te richten. Een grafconcessie of een vergunning werd aangekocht voor een bepaalde periode of voor eeuwig op een begraafplaats naar keuze; voor mensen van buiten de gemeente kon dat duurder zijn. Daarnaast werd er ook begraven in gewone grond. Dat was gratis in de eigen gemeente, maar gold maar voor een beperkte tijd.

Deze mogelijkheden bleven decennialang bestaan. Doorgaans werden op de nieuwe begraafplaatsen de perken met de tijdelijke graven op gewone grond omgeven door eeuwigdurende vergunningen, die meestal opgericht werden op de ruimtelijke assen van de begraafplaats en op beeldbepalende plaatsen. De graftekens op de langdurige vergunningen waren berekend op een duurzaam bestaan. Het onderhoud was geen probleem; er waren tal van hoveniers en steenhouwers gevestigd bij nieuwe begraafplaatsen. Bepaalde families gaven zelfs een legaat aan de gemeente op voorwaarde dat die het grafteken voor altijd zou onderhouden. Zowel de aankoop van deze eeuwigdurende vergunningen als de oprichting van degelijke graftekens en hun onderhoud waren een vorm van investering, gezien de hele familie er vaak voor generaties terecht kon.

WET VAN 1971

Vanuit dat oogpunt lijkt de wet op de begraafplaatsen en lijkbezorging van 20 juli 1971 op een contractbreuk. Tal van redenen, zoals volle begraafplaatsen en desinteresse voor de oude graftekens, gebrek aan onderhoud en een veranderende begraafcultuur leidden tot het van hogerhand omzetten van de eeuwigdurende vergunningen in 50-jarige vergunningen die kosteloos kunnen worden verlengd. Indien graftekens op dergelijke vergunningen verwaarloosd zijn of verlengd moeten worden, moet er een jaar lang een kennisgeving daarvan aan het graf worden gezet. Sinds Napoleon is de bepaling van kracht dat een grafconcessie met een grafteken dat niet onderhouden wordt, terug in bezit van de gemeente komt, die dan dat grafteken kan afbreken of laten staan. Grafmonumenten waarvan de concessie niet verlengd wordt, worden van rechtswege eigendom van de gemeente bevoegd over de begraafplaats waar deze graven zich bevinden. Vanaf dan kunnen zij vernietigd en geruimd, of in hergebruik of peterschap gegeven worden (zie pag. 74). De wet van 1971 versnelde de afbraak van tal van interessante graftekens op Belgische begraafplaatsen, waardoor er op sommige waardevolle sites letterlijk gaten werden geslagen.

DECREET VAN 2004

In de jaren '80 van de vorige eeuw groeide het draagvlak voor het behoud, het beheer en de ontsluiting van begraafplaatsen. Sensibiliserende initiatieven leidden

ertoe dat ook beleidsmatig en structureel maatregelen werden genomen, zoals het "decreet op Begraafplaatsen en Lijkbezorging" dat door het Vlaams Parlement werd goedgekeurd in 2004.¹ Daarin worden de krijtlijnen uitgezet voor een goed beheer van de begraafplaatsen door lokale besturen. Het decreet geeft de aanzet tot de erkenning van de waarde en de betekenis van lokaal funerair erfgoed.

In artikel 26 §2 van het decreet van 16 januari 2004 wordt gesteld dat elk lokaal bestuur een lijst moet opmaken van graftekens van lokaal historisch belang:

"Het college van burgemeester en schepenen maakt hierbij een lijst op van graven met lokaal historisch belang die als kleine onroerende erfgoedelementen kunnen worden beschouwd. De graven op deze lijst dienen 50 jaar te worden bewaard en onderhouden door de gemeente-overheid. Deze termijn kan worden verlengd. Bij ontstentenis van deze lijst kan het initiatief tot de opmaak ervan genomen worden door de Vlaamse regering of haar gemachtigde. Deze lijst wordt bekrachtigd door het college van burgemeester en schepenen. De Vlaamse regering bepaalt de voorwaarden voor de lijsten van graven met lokaal historisch belang."

Het uitvoeringsbesluit van 14 mei 2004 tot organisatie, inrichting en beheer van begraafplaatsen en crematoria verduidelijkt in hoofdstuk VIII het decreet van 2004 en omschrijft wat concreet wordt verwacht van die lijst van graven met lokaal historisch belang:

"Art. 46. De lijsten van graven met lokaal historisch belang bedoeld in artikel 26, §2, van het decreet bevatten de graven met een historische, artistieke, volkskundige of socio-culturele waarde die niet beschermd zijn als monument overeenkomstig het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten."

---

1. De regelgeving en de omzendbrieven zijn raadpleegbaar op de website van het Agentschap voor Binnenlands Bestuur: <http://lokaalbestuur.vlaanderen.be>, knop 'Begraafplaatsen en Lijkbezorging'.

Art. 47 De lijst met graven van lokaal historisch belang bevat: 1° informatie over een eventuele concessie en de begraven personen; 2° informatie over de bouwfysische toestand; 3° informatie over het grafteken; 4° een bondige omschrijving van het lokaal historisch belang; 5° een foto. De graven van lokaal historisch belang worden tevens aangegeven op een plan van de begraafplaats.

Art. 48. Een afschrift van de bekrachtigde lijst met plan wordt bezorgd aan de Vlaamse minister, bevoegd voor de monumenten en de landschappen. Graven vermeld op de lijst van graven van lokaal historisch belang waarvan het behoud uiteindelijk toch van algemeen belang blijkt te zijn en die als zodanig beschermd worden als monument, worden op het moment van de definitieve bescherming van rechtswege geschrapt van de lijst. "

De omzendbrief van 10 maart 2006 herhaalt in hoofdstuk VI nog eens de vrijheid van het college van burgemeester en schepenen ten aanzien van de bestemming van de graftekens die eigendom van de gemeente zijn, maar herneemt ook dat de gemeente hierbij dient rekening te houden met het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten, inclusief wat de regeling inzake kleine onroerende erfgoedelementen betreft.² Graven die niet in aanmerking komen voor bescherming, kunnen toch een functie vervullen binnen de lokale gemeenschap als uiting van artistieke inzichten, van een tijdsgeest of als economische uitstraling. Dergelijke graven hebben met andere woorden een lokale erfgoedwaarde en vallen onder de categorie van de kleine onroerende erfgoedelementen.

Gietijzeren kruisen op het kerkhof van Langdorp

---

2. Zo stelt het uitvoeringsbesluit van 16/05/2014 bij het Onroenderfgoeddecreet van 12/07/2013 dat "het ontgraven van een binnenkerkse begraafing of een gesloten begraafplaats binnen een beschermd monument, stads- of dorpsgezicht of cultuurhistorisch landschap niet kan worden aangevat zonder de toelating van het agentschap of van de erkende onroenderfgoedgemeente". Zie <http://www.vlaanderen.be/nl/publicaties> - zoekterm onroerend erfgoed.

Aan het kerkhof van Langdorp is er haast niets meer gewijzigd na de sluiting in 1967. Dat levert een unieke momentopname op van een funeraire site waarop nagenoeg de gehele bevolking is vertegenwoordigd. Daardoor bleef ook een uitzonderlijk groot aantal gietijzeren kruisen bewaard, ongeveer 79 exemplaren. Hun stilistische diversiteit is bovendien uniek: ze omvat 27 modellen. Opmerkelijk is ook dat zowat een derde van de kruisen op kindergraven staat. De kruisen van de volwassenen zijn traditioneel zwart geschilderd, met zilver voor decoratieve accenten en figuren; die van de kinderen zijn miniatuurversies uitgevoerd in lichtblauw en wit. Het is net de spreiding van dit vormelijk geheel over het kerkhof dat waardevol is. Deze graftekens zorgen, samen met de talrijke kruisen in blauwe hardsteen, de enkele traditionele houten kruisen, en de slanke stèles in blauwe hardsteen voor een gevarieerd en open beeld, dat het landelijke kerkhof sinds eeuwen typeert.

Selectief behoud van individuele graftekens binnen deze gehelen zou hier enkel afbreuk aan doen.

De lijst voor graftekens van lokaal belang geldt enkel voor graven op concessies in gemeentebesit. Maar een volledige lijst van graftekens van lokaal historisch belang is handig om, bij het niet verlengen van verlopen vergunningen of bij verwaarlozing van graftekens, snel te kunnen reageren. Het beheer van de gemeente kan ondersteund worden door verschillende initiatieven, zoals hergebruik en peterschap, en kan in sommige gevallen ook rekenen op subsidies. Graftekens die bij het onderzoek naar voor komen als zijnde van bovenlokaal belang, komen als geheel in aanmerking voor bescherming of erkenning op bovenlokaal niveau, individueel of als geheel (zie pag. 67). Graftekens die op Vlaams niveau beschermd zijn als monument komen niet in aanmerking om erkend te worden als grafteken met lokaal historisch belang. Toch worden ze best ook opgenomen in de inventaris in het kader van de opmaak van een beheerplan.

Uit die lijst met graven van lokaal historisch belang vloeien wel enkele rechtsgevolgen voort. Zo moeten de graven 50 jaar bewaard en door de gemeenteoverheid onderhouden worden (deze termijn is verlengbaar, maar niet noodzakelijk opnieuw met 50 jaar). Anderzijds betekent de opstelling van deze lijst geenszins dat er een meldingsplicht is voor het gemeentebestuur telkens als die graven wil ontruimen, of dat het ontruimen van een oude begraafplaats verhinderd kan worden. De op de lijst vermelde graven moeten in dit laatste geval wel worden overgebracht naar de nieuwe begraafplaats.

CONCEPTNOTA 2011

Het beheer van kerkhoven heeft ook een plaats in de ruimere denkoefening van de uittekening van een kerkenbeleidsplan per gemeente. Deze opdracht, voor het eerst

geformuleerd in de conceptnota van minister Bourgeois van 24 juni 2011, omvat de uitwerking van een overkoepelende langetermijnvisie, opgesteld door lokale actoren, op de toekomst van alle gebouwen die bestemd zijn voor de eredienst. Er dient concreet te worden aangegeven of een kerkgebouw volledig als parochiekerk in gebruik blijft of er geopteerd wordt voor een nevenbestemming (profaan en religieus gebruik) of herbestemming (volledig andere functie).

Het kerkenbeleidsplan is voor meerdere subsidies een vereiste.

Volgens het besluit van 16 mei 2014 behorend bij het Onroerendergoeddecreet van 12 juli 2013 is een dergelijk plan noodzakelijk voor de toekenning van een verhoogde erfgoedpremie van 80% voor het beheer van of voor werkzaamheden of diensten aan of in beschermde monumenten die bestemd zijn voor een erkende eredienst. Een recente toevoeging in deze regelgeving bepaalt dat premies die nog op basis van de oude regelgeving zijn toegekend, niet zullen worden vereffend indien er voor 1 oktober 2017 geen actueel kerkenbeleidsplan aan het Agentschap Onroerend Erfgoed is bezorgd³.

Een langetermijnvisie voor het individuele kerkgebouw is ook een voorwaarde voor de toekenning door het Agentschap Binnenlands Bestuur van subsidies voor investeringen aan gebouwen bestemd voor de eredienst die niet als monument beschermd zijn. Naast renovatie komen ook studies voor herbestemming en nevenbestemming en aankoop, verbouwing en aanpassing voor nevenbestemmingen

in aanmerking. Concreet moet het bij de subsidieaanvraag gevoegde advies van het betrokken gemeente- of provinciebestuur aangeven wat de (plaats van het gebouw in de) lokale langetermijnvisie is en hoe de investeringen daarin passen⁴.

Deze toekomstvisie moet minstens de volgende elementen bevatten:

- de kerken als gebouw, met onder meer hun cultuurhistorische waarde, hun architecturale mogelijkheden, hun bouwfysische toestand;
- de situering van de kerk in zijn ruimtelijke omgeving;
- het actuele gebruik en de actuele functie van de kerk;
- een onderbouwde visie op toekomstige functie en gebruik, inclusief een plan van aanpak over het onderzoek van de toekomstige invulling met nevenfuncties of herbestemming.

Bij deze onderdelen is het aan te raden om vanuit een integrale benadering voldoende oog te hebben voor de aanwezigheid van kerkhoven rondom de kerken en voor hun onderlinge cultuurhistorische, landschappelijke en functionele verhouding. Beslissingen betreffende de bestemming van kerken hebben immers onlosmakelijk een impact op de erfgoed- en beleevingswaarde van dodenakkers en beïnvloedt de inhoudelijke keuzes betreffende renovatie, ruiming, heraanleg en valorisatie van (onderdelen) van een funeraire site.

---

3. Zie www.onroerendergoed.be, zoekterm 'huidige regelgeving'.

4. Zie <http://lokaalbestuur.vlaanderen.be>, onder 'Financiering – Subsidies'

BASISINFORMATIE OVER (ONDERDELEN) VAN DE KERKHOF SITE

CENTRALISATIE EN ACTUALISATIE VAN DE GEGEVENS VAN HET BEGRAAFPLAATSBEHEER

Alvorens de studie van een begraafplaats aan te vatten, is het noodzakelijk om bestaande informatie te bundelen. Het project kan aangegrepen worden om over te gaan tot een centralisatie en actualisering van gegevens van begraafplaatsbeheer, met controle op het terrein. Zo ontstaat een duidelijk en actueel beeld van de persoons- en administratieve gegevens betreffende de begraafplaats. Deze gegevens zijn noodzakelijk bij het dagdagelijks beheers- en erfgoedbeleid, en voor het uitwerken van een langetermijnsbeheerplan. Deze demarche leidt idealiter tot:

- een actueel (landmeters)plan van de begraafplaats (structuur grafveld), met inmeting van de kerk, de bomen (met aanduiding soort en stamomtrek), de beplanting (solitaires en massieven), inclusief hoogtemeting (hoogtelijnen en hoogtepunten om de 10 cm), bestaande verharding (padenstructuur); met optekening van constructies/meubilair (ommuring, poorten, afsluitingen met vermelding van hoogtes en materiaal, zitbanken, containerplaats, ...) en met opname van elk graf aangegeven met een nummer;
- een lijst van concessies (met vervaldatum) en graven in gewone grond (liefst met informatie over wie er begraven ligt), geleverd op een digitale drager (Word, Excel). Concessies worden toegekend door college of gemeenteraad en zijn doorgaans in de registers van de begraafslagingen terug te vinden;

- een inzage van de documenten over de begraafplaats en de diverse graven;
- een overzicht van erfdienstbaarheden die rusten op onroerend goed, in casu het kerkhof, zoals buurtwegen, doorgangen, leidingen, ...

OPLIJSTING VAN DE BETROKKEN EIGENAARS

Bovendien wordt best van meet af aan een oplijsting gemaakt van de diverse betrokkenen en hun rechten en plichten. Welke vergunningen zijn verlopen, welke verlengd? Op welke manier is de kerkfabriek betrokken partij: wat bezitten zij, wat zijn hun rechten/plichten, ...? Ook de problematiek van het omgaan met privé-eigendommen op het kerkhof moet worden opgenomen, indien gemeente of andere actoren wensen over te gaan tot bescherming of erkenning, tot onderhoud of restauratie en tot aanvraag van subsidies of premies.

BESCHRIJVING VAN HET STATUUT VAN (ONDERDELEN) VAN DE KERKHOF SITE

Bovendien wordt het statuut (van onderdelen) van de kerkhofs site beschreven, met een oplijsting van soorten bescherming die erop rusten. Niet altijd is in één oogopslag uit te maken waarop de bescherming slaat: de gehele site, de kerkhofmuur of enkel bepaalde relictten, zoals een calvariekruis? Het statuut heeft immers een belangrijke invloed op de rechten en plichten die aan de site en/of haar onderdelen vasthangen, en ook op het te volgen parcours bij on-

Teraardebesteding op het kerkhof van Langdorp

derzoek, inventarisatie, herwaardering en aanvraag voor financiering (zie pag. 67).

Vanuit de werking van de **Vlaamse overheid** kunnen (onderdelen van) kerkhoven

- opgenomen zijn in een wetenschappelijke inventaris⁵: aan deze beschrijving en documentatie van het goed zijn geen rechtsgevolgen verbonden;

- vastgesteld zijn in een wetenschappelijke inventaris: bij dit statuut moet de overheid, eigenaar of beheerder rekening houden met bepaalde rechtsgevolgen, waaronder de zorg-, motiverings- en vergunningsplicht vanwege de administratieve overheid;

- afgebakend zijn als erfgoedlandschap⁶ in een ruimtelijk uitvoeringsplan op basis van een onroerenderfgoedrichtplan of vastgestelde inventaris: de maatregelen voor het behoud van de erfgoedwaarden en -kenmerken zijn ingeschreven in de stedenbouwkundige voorschriften die aanleiding geven tot een zorg-, motiverings- en vergunningsplicht vanwege de administratieve overheid;

- beschermd zijn als monument, cultuurhistorisch landschap⁷, stads- of dorpsgezicht⁸, of archeologische site: het behoud van erfgoedwaarden is verzekerd door de aan dit statuut verbonden rechtsgevolgen, o.a. het passief en actief behoudsbeginsel, de vergunnings- en toelatingsplicht, en het sloopverbod.

Het is belangrijk om de tekst van de bescherming goed te interpreteren en het bijgevoegde kadasterplan met aanduiding van de bescherming te bestuderen. Zo is bijvoorbeeld op een niet-beschermd kerkhof met een als monument beschermde kerkhofmuur een grafteken dat tegen die muur staat, eveneens mee beschermd als cultuurgoed.⁹

---

5. Inventaris bouwkundig erfgoed, inventaris van houtige beplantingen met erfgoedwaarde, landschap-satlas, inventaris archeologische zones en inventaris van historische tuinen en parken. De eerste drie inventarissen zijn vanuit het oogpunt van funerair erfgoed de belangrijkste.

6. Een groter ruimtelijk geheel van (landschappelijke, bouwkundige en/of archeologische) erfgoedelementen en -waarden.

7. Een begrensde grondoppervlakte met een geringe dichtheid van bebouwing en een onderlinge samenhang waarvan de verschijningsvorm en de samenhang het resultaat zijn van natuurlijke processen en van maatschappelijke ontwikkelingen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde.

8. Een geheel van een of meer monumenten en/of onroerende goederen met omgevende bestanddelen zoals beplantingen, omheiningen, waterlopen, bruggen, wegen, straten en pleinen, van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde.

9. Roerende goederen, die omwille van hun erfgoedwaarde van algemeen belang zijn, waarvan het samen voorkomen met het gebouw een bijzondere waarde heeft en die ofwel ontworpen is voor of vervaardigd met het beschermd goed ofwel gerelateerd is aan de functie van het beschermd goed en waarvoor historische verbondenheid met het beschermd goed kan aangetoond worden.

Voor het beheer van beschermd erfgoed en van de erfgoedwaarden van een erfgoedlandschap is het mogelijk om een beroep te doen op financiële ondersteuning van de Vlaamse overheid.

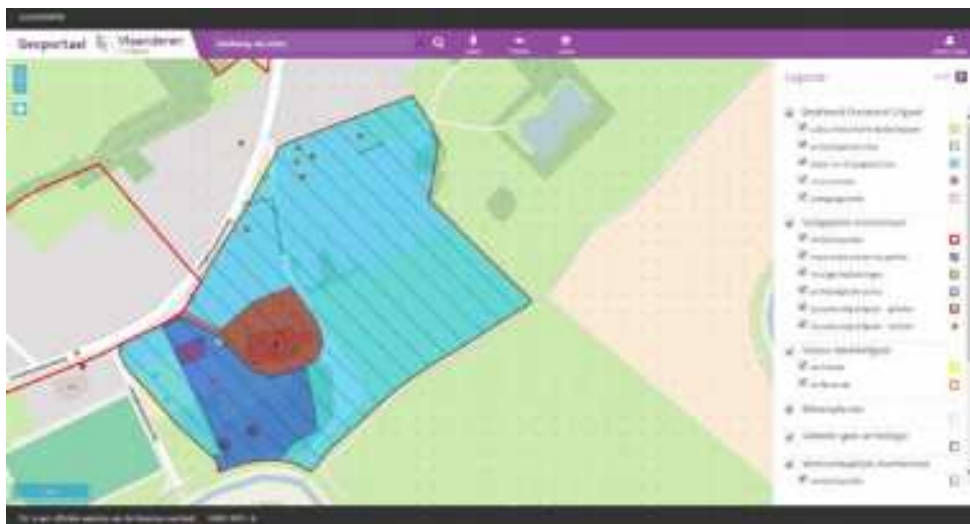
Op het online Geoportaal van het agentschap Onroerend Erfgoed (<https://geo.onroenderfgoed.be>) kun je alle geïnventariseerde, vastgestelde en beschermde items terugvinden op een kaart.

Kerkhoven en graftekens kunnen ook als waardevol erkend zijn of worden door de **provincie Vlaams-Brabant**.

Niet-beschermde gebouwen en klein historisch erfgoed (KHE) kunnen deze erkenning hebben of krijgen, op basis van ofwel bewijs van behoud van waardevol karakter sinds hun opname in de inventarissen van "Bouwen door de eeuwen heen in

Vlaanderen" ofwel een inhoudelijk dossier met motivering van hun beeldbepalend of waardevol karakter wegens hun (architectuur)historische, wetenschappelijke, industrieel archeologische, volkskundige of andere sociaal-culturele waarde, bij voorkeur op basis van een inventaris in het geval van klein historisch erfgoed.¹⁰

De inventarisatie, het onderzoek en de opmaak van een herwaarderingsplan kunnen de basis leggen voor de motivering van aanvragen voor bescherming, erkenning, subsidiëring of premietoekenning.

10. www.vlaamsbrabant.be - zoekterm: erkenning waardevol.

Oostzijde van het kerkhof van Wolfsdonk

Het kerkhof van Wolfsdonk, zowel de graven als de ommuring, is sinds 2012 erkend als waardevol door de provincie Vlaams-Brabant. Voor de bepaling van het waardevolle karakter van dit kerkhof dat de kern vormt van een typisch plattelandsdorp, werden de graftekens niet individueel beoordeeld, maar de grafkruisen, -stèles en kerkhofmuur globaal bekeken. De erkenning slaat dan ook op het beeldbepalende karakter van de gehelen aan voor het merendeel eenvoudige kruisen in hout, beton of ijzer, die, samen met de ommuring, de omgeving van de kerk en het dorpsplein visueel versterken.

Het kerkhof met kerkhofmuur van Langdorp is bij Ministerieel Besluit van 13 november 2002, samen met de Sint-Pieterskerk, wegens zijn historische en artistieke waarde beschermd als monument. Op hetzelfde moment als de Sint-Pieterskerk werd de nabijgelegen pastorie met ommuring beschermd als monument en de dorpskern van Langdorp als dorpsgezicht. De site Langdorp maakt bovendien deel uit van de als ankerplaats aangeduide "Demervallei Diest-Aarschot".

De motivatie voor de bescherming van het kerkhof bestaat uit de historische waarde, namelijk het feit dat het stemmige kerkhof, waarvan het ontstaan minstens teruggaat tot het einde van de 17de eeuw, als 'besloten hof' typologisch één geheel vormt met de kerk.

CREËREN VAN EEN DRAAGVLAK BIJ DE BEVOLKING

De begraafplaats is erg belangrijk in het dagelijkse leven van een groot aantal personen. Bovendien leeft er waarschijnlijk nog een sterke emotionele verbondenheid met een groot aantal graven. Onderzoek, inventarisatie en herwaardering hebben des te meer kans op slagen indien de bevolking er zich achter schaaft. Bij dit alles is het belangrijk om vooraf het publiek te informeren over het geplande initiatief en over de tussentijdse bevindingen. Dit heeft meerdere voordelen: lokale inwoners kijken niet vreemd op bij veldwerk, ze kunnen alvast gegevens verstrekken over graftekens, voorouders of het belang en de betekenis van funeraire tradities. Door deze betrokkenheid en begrip van de bevolking kan worden voorkomen dat er graftekens door de familie worden ontmanteld, dat er ongeoorloofde (goedbedoelde) herstellingen of aanpassingen gebeuren of dat er onderdelen van graven verdwijnen.

Het is belangrijk om de bevolking te informeren over zowel de algemene toekomstplannen van de begraafplaats als over het statuut van individuele graftekens. Een in-foavond of een bericht in het gemeentelijk informatieblad en op de gemeentelijke website kan de opzet van het herwaarderingsplan kaderen. Ook op de begraafplaats kan daarvoor plaats worden voorzien. Een publicatie over kerk en kerkhof vergroot de kennis en waardering van het publiek. Ontsluitingsinitiatieven rechtvaardigen en onderbouwen de (financiële) inspanningen die de gemeente en andere actoren ondernemen voor inventarisatie en bescherming. Een publieke actie kan ook gebruikt worden als startschot voor het zoeken van vrijwilligers bij de inventarisatie.

Open Kerkendag – Week van de Begraafplaatsen in Langdorp (1 juni 2013)

CONTACT MET EXPERTS FUNERAIR ERFGOED

Voor een grondige studie, inventarisatie en herwaardering van een kerkhof is het aangewezen contact op te nemen met experts op het vlak van funerair erfgoed. Degelijke inventarisatie vereist immers een minimale voorkennis rond grafarchitectuur of bouwhistoriek, die toelaat om adequate beschrijvingen te maken van grafmonumenten. De ontwikkeling van een visie op de herwaardering van een kerkhof steunt dan weer best op landschappelijk en historisch onderzoek naar het ontstaan en de ontwikkeling van de begraafplaats als geheel. Voor het behoud en beheer van funeraire elementen kan een kennersoog waardevolle informatie aanleveren over welke graven diepergaand onderzoek verdienen voor eventuele erkenning als monument en/of welke dringend nood hebben aan onderhoud, conservatie of restauratie. Ten slotte zorgde de recente belangstelling voor funerair erfgoed ook voor een professionalisering op het domein van ontsluiting dat via publiekswerking de waardering van en het respect voor het funerair erfgoed kan vergroten.

Epitaaf vzw, opgericht eind 1984, huist in het voormalig atelier van de grafbeeldhouwers Salu aan de begraafplaats van Laken, waar ze haar museum en documentatiecentrum in ondergebracht heeft. Epitaaf bezit jarenlange ervaring met inventariseren van grafmonumenten in de context van herwaardering van funerair erfgoed. Epitaaf wenst dan ook gemeenten, verenigingen en personen informatie of steun te verlenen en neemt zelf initiatieven voor het bestuderen, inventariseren, beschermen en bewaren van belangrijke begraafplaatsen, kerkhoven of grafmonumenten. Inmiddels maken al heel wat actoren gebruik van hun fiche- en de inventarisatiemethodiek.

Het agentschap Onroerend Erfgoed en de dienst erfgoed van de provincie Vlaams-Brabant bieden expertise en ondersteuning, respectievelijk indien (onderdelen van) het kerkhof beschermd is of gelegen is in een afgebakend erfgoedlandschap en indien funerair erfgoed als waardevol door de provincie erkend is/

wordt. Zij kunnen toekomstgericht advies geven, concrete begeleiding bij subsidie-dossiers of bijstaan bij de opmaak van een beheersplan of herwaarderingsplan.

Deze begeleiding kan ook aangeboden worden door een erkende intergemeentelijke onroerenderfgoeddienst, die je advies kan verlenen en begeleiden bij acties rond inventarisatie, beschermingsinitiatieven, opmaak van beheersplannen, uitbouw van een lokaal consultatienetwerk of sensibiliseringsacties.

Monumentenwacht is ook actief in het behoud en het beheer van funerair erfgoed. Haar dienstverlening past in een integrale erfgoedbenadering en stimuleert regelmatig en preventief onderhoud. Op basis van inspecties en toestandsrapportages worden concrete aanbevelingen voor beheer, herstel en instandhouding van waardevolle funeraire elementen opgesteld.

Bij begraafplaatsen gaat de aandacht in de eerste plaats naar de structurerende elementen, zoals de terreingesteldheid en bodem(erosie), padenstructuur, omringing, beplanting en waardevol klein erfgoed zoals wachthuisjes, calvaries, meubilair, ... Ten tweede ligt de focus op de bouwfysische conditie van de waardevolle graftekens, met de opmaak van een fiche per grafteken waarin materiaalsoort, schade en gebreken, en aanbevelingen voor onderhoud of herstel opgenomen worden. Deze informatie kan dienen om de inventarisfiches van de verplichte registratie van 'graftekens van historisch lokaal belang' aan te vullen.

Het Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur, is eveneens een mogelijke partner. In uitbreiding van de opdracht van dit landelijk expertisecentrum om (her)bestemming van kerken te begeleiden, worden ook de omliggende kerkhoven (en pastorieën) vaak meegenomen in de oefening.

Een herbestemming van het kerkgebouw hangt immers samen met wat er op het kerkhof gebeurt.

De cultureel-erfgoedorganisatie Familie-kunde Vlaanderen is actief op het vlak van familiegeschiedenis en familiaal erfgoed. Vele vrijwilligers zetten zich in om onderzoek naar familiegeschiedenis te faciliteren en leveren hierbij advies en een aanbod van cursussen en voordrachten. Vrijwilligers van Familiekunde Vlaanderen in de regionale/lokale afdelingen en documentatiecentra kunnen steeds aangesproken worden om bij te dragen aan genealogisch (en ruimer) onderzoek in het kader van familiegeschiedenis (genealogie, heraldiek, ...).

Grafzerkje vzw ontstond uit een losse groep begraafplaatsfanaten die bezoeken organiseerden naar funerair interessante plaatsen. Zij namen op individuele basis ook initiatieven om waardevolle grafmonumenten van de ondergang te redden door restauratie en en/of overname van verlopen concessies. Grafzerkje is nu een vzw die nog altijd dezelfde doeleinden nastreeft, maar ook als rechtspersoon kan optreden bij plaatselijke besturen en fondsen bij elkaar kan brengen via lidgelden en sponsoring. Grafzerkje kan vooral op het vlak van ontsluiting een interessante partner zijn.

Ten slotte vermelden we nog dat ook op lokaal en regionaal vlak er een funeraire expertise en/of ondersteuning kan bestaan: contacteer zeker de lokale cultuurbeleidscoördinator, de dienst erfgoed, de (meest nabijgelegen) erfgoedcel en de lokale heemkundige of historische kring(en).

Contactgegevens vind je achteraan in dit draaiboek.

Gerestaureerd gietijzeren grafteken met aarden bedje op het kerkhof van Langdorp

ONDERZOEK EN INVENTARISATIE

SAMENSTELLING ONDERZOEKS- EN STUURGROEP

Het onderzoek en de opmaak van een herwaarderingsplan gebeurt door een onderzoeks- en planningsgroep. Die wordt daarbij best begeleid door een stuurgroep. De samenstelling ervan is aangepast aan de eigenheid en het statuut van het kerkhof en aan de aard van het project dat louter inventarisatie dan wel ook de uitwerking van restauratie, heraanleg, ontsluiting of landschapsbeheer kan omvatten.

DE ONDERZOEKS- EN PLANNINGSGROEP

De onderzoeks- en planningsgroep bestaat idealiter uit een deskundige funerair erfgoed

met (kunst)historische expertise, een landschapsarchitect, architect en/of lokale heem- of geschiedkundigen of andere vrijwilligers.

In het geval een project ook herwaarder- ing, restauratie en ontsluiting omvat, is ook de ontwerper nauw betrokken bij het werkproces van deze groep. Dit is ook wenselijk indien het kerkhof een onderdeel is van een ruimer restauratieproject, waarbij de gehele site, inclusief kerkgebouw, wordt aangepakt. Bij de opmaak van het stappen- plan van de restauratie is het belangrijk oog te hebben voor het tijdsplan en de aanpak van het geheel. Deze bepalen immers of

er bij de plaatsing van stellingen specifieke voorzorgsmaatregelen nodig zijn, of er werken aan het kerkhof zijn die niet kunnen wachten op de restauratie van de kerk of dat bepaalde werken best gelijktijdig worden aangepakt.

DE STUURGROEP OF HET BEGELEIDINGSCOMITÉ

Het is belangrijk om de stuurgroep of het begeleidingscomité ruim op te vatten en samen te stellen in functie van de eigenheid en het statuut van de kerkhofsites, zodat in het gehele proces de uiteenlopende aspecten die het funeraire kenmerken, ten volle aan bod zouden komen. Dit vermijdt bovendien dat er zaken beslist worden die later aangepast moeten worden, bijvoorbeeld inzake ruimtelijke ordening of in verband met bepaalde voorschriften.

De stuurgroep bestaat minimaal uit de opdrachtgever, de onderzoekers en planners, de gemeentelijke diensten (ruimtelijke ordening, technische dienst, burgerlijke stand, begraafplaatsen, groen, monumentenzorg, cultuur, toerisme), de bevoegde schepenen en de kerkfabriek. Daarbij is het interessant om organisaties te betrekken, zoals Monumentenwacht, de lokale heem- of geschiedkundige kring, Familiekunde Vlaanderen of Regionaal Landschap.

Op aanwijzing van de provincie Vlaams-Brabant werd in het pilot-project Wolfsdonk-Langdorp een stuurgroep opgericht, die de initiatiefnemers en de aangestelde landschapsarchitect Michel Pauwels en kunsthistorica Anne-Mie Havermans, bijgestaan door heemkundige Eddy Dehond, adviseerde over de verder te maken keuzes voor studie en herwaardering. De stuurgroep gaf ook richting bij het opstellen van het draaiboek. Deze aanpak, een onderzoek- en planningsgroep, begeleid door een stuurgroep, bleek goed te werken. De stuurgroep omvatte deskundigen van het agentschap Onroerend Erfgoed, dienst erfgoed en monumentenwacht provincie Vlaams-Brabant, Regionaal Landschap Noord-Hageland, leden van de beide kerkfabrieken, bestuurders en ambtenaren van de stad Aarschot.

De begeleidingsgroep in Wolfsdonk

DE VRIJWILLIGERS EN BEVOORRECHTE GETUIGEN

Het onderzoek kan baat hebben bij het betrekken van vrijwilligers. Zij kennen hun streek, de lokale geschiedenis en kunnen vlot personen aanspreken om informatie over bepaalde families te kunnen vinden. De kennis en de bekwaamheid van de

deskundigen, gecombineerd met het enthousiasme van vrijwilligers, hun particuliere vaardigheden en hun kennis van de eigen streek en de lokale families, kunnen een project succesvol maken. Goede introductie, behoorlijke planning, correcte verslaggeving en respect voor afspraken door alle betrokkenen zijn daarbij van groot belang.¹¹

Voor het project Wolfsdonk-Langdorp werd geen oproep gedaan naar samenwerking met vrijwilligers. Eddy Dehond, archivaris van de Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde, was van bij het begin bij het project betrokken. Hij concentreerde zich vooral op genealogisch en lokaal historisch onderzoek. Als archivaris kon hij snel over diverse bronnen en publicaties beschikken. Dat hij lokaal verankerd is, had ook voordelen: omdat hij tal van nabestaanden kende, werd de lokale bevolking op een vanzelfsprekende manier betrokken bij het project.

11. Voor een praktijkvoorbeeld, zie www.co7.be/nl/cultuurdienst.html - zoekterm: funerair erfgoed; download infobundel.

WERKWIJZE ONDERZOEK

Dit omvat het historisch onderzoek van de site, de studie van haar landschappelijke aspecten en de analyse van de individuele graftekens en bijzondere gehelen. Het onderzoek dient als basis voor de inventarisatie. Maar op die manier ontstaat ook een totaalbeeld van het funeraire erfgoed-complex, dat gebruikt kan worden om hierrond een beleid te ontwikkelen. Het beheerplan dat daarop wordt geënt, biedt voor meerdere jaren een houvast aan de verschillende betrokkenen.

In het geval van een beschermd kerkhof of indien erkend als waardevol door de provincie, kan voor onderzoek een subsidie gevraagd worden (zie pag. 67).

HISTORISCHE STUDIE

Het onderzoek heeft als doel om de waarde van het funerair erfgoed te kunnen bepalen. Hiervoor moet er een duidelijk en helder zicht zijn op de hedendaagse kenmerken van het kerkhof als geheel en van zijn graftekens. De eigenheid van een plattelandskerkhof zit daarenboven ook geworteld in haar verleden. Inzicht in de evolutie van zijn aanleg en maatschappelijk functioneren is dan ook noodzakelijk. Ten slotte is het aangewezen de specificiteit van het kerkhof af te toetsen aan de kenmerken van andere kerkhoven, in de regio of in Vlaanderen.

Bij deze stap gaat veldwerk gepaard met archiefonderzoek en de bevraging van mondelinge bronnen op zoek naar antwoorden op vragen, zoals wie is hier begraven, wie bestelde het grafteken, wat was de vroegere toestand van het grafteken, zijn er verbanden met sociale of culturele vereni-

Archiefmateriaal Wolfsdonk

gingen, ... ? Naast diverse plaatsbezoeken en het fotograferen van het geheel en van de onderdelen van de site worden diverse archieven geconsulteerd. Hierbij denken we aan gemeentearchieven voor dossiers be-

Archiefmateriaal Wolfsdonk

graafplaatsen, college- en gemeenteraadsbesluiten en verslagen van de kerkfabriek, aan het Rijksarchief voor dossiers met briefwisseling naar aanleiding van vergroting, verandering of aanleg van (de muur rond) de begraafplaats, aan het bisschoppelijk archief voor pastoorsverslagen en aan de collectie van de lokale heemkundige kring, die vaak beschikken over oude kaarten, prentbriefkaarten, bidprentjes, ... Ook recente bronnen, zoals fotomateriaal van 10 jaar oud, zijn relevant! Iconografisch materiaal is mogelijk beschikbaar op online erfgoed-databanken. Historische of heemkundige boeken en tijdschriften worden best ook geraadpleegd, bij het lokale (heemkundige) documentatiecentrum of in het Documentatiecentrum Vlaams-Brabant. Tot slot vormen nabestaanden, heemkundigen, familiekundigen of stadsarchivarissen waardevolle mondelinge bronnen die licht kunnen werpen op het verleden achter de graftekens en de sociale praktijken op en rond het kerkhof.¹²

Zo wordt een historiek opgemaakt van de begraafplaats als geheel, van individuele graftekens en van bijzondere gehelen. De vroegere en huidige structurele kenmerken van de begraafplaats, waaronder de landschappelijke aspecten, worden in kaart gebracht. Er gaat aandacht naar biografische gegevens en de onderlinge relaties van de hier begraven personen. De beschrijving van uiterlijke eigenschappen van de graftekens wordt geplaatst in een historisch kader met gegevens over ontwerpers en uitvoerders. Telkens wordt duidelijk de bron genoteerd.

Om al de gegevens gestructureerd te verwerken in de context van het kerkhof als geheel, kan de veldwerkfiche van Epitaf gebruikt worden (zie pag. 38). Aan de hand van deze fiche worden gegevens genoteerd die ter plaatse afleesbaar zijn, maar ook informatie die verkregen is uit archief- of ander onderzoek. Zowel recente als historische afbeeldingen worden opgenomen. Er

---

12. Voor een praktijkvoorbeeld, zie www.co7.be/nl/cultuurdienst.html - zoekterm: funerair erfgoed; download infobundel.

is aandacht voor de structuur, de indeling, de oriëntatie van de graftekens, het padenpatroon, de aanplantingen, de architecturale componenten zoals de kerkhofmuur,

calvarie, processiegang, kruisweg, urinoir, dodenhuis of knekelhuis, gekoppeld aan een historisch overzicht.

Te Langdorp tonen oude zichten en tekeningen aan dat de hoofdtoegang van het kerkhof aanvankelijk gelegen was aan de noordoosthoek van het kerkhof. Van daaruit liep een pad naar de toegang van de kerk, schuin over het terrein van het kerkhof. Deze situatie bestond zeker al in 1650. Toen was al een kerkdeur in de robuuste westertoren aanwezig. Aan de huidige oriëntering van de graftekens, alle gericht naar het oosten, is nog te merken dat de noordoosthoek steeds aanzien werd als de hoofdtoegang, ook toen eind 18de eeuw, na de bouw van de pastorie, de toegang via de noordwesthoek wat meer gewicht kreeg. Foto's uit het interbellum tonen dat het pad in de 20ste eeuw lager lag dan de omringende, met gras begroeide grafperken en gebruikt werd voor processies. Dit is heden het enige afgetekende pad op het kerkhof. Toch is het opvallend dat tegenover de deur in de noordkant van het koor, geen graven te vinden zijn; een denkbeeldig pad is daar vrijgelaten.

Het kerkhof werd rond 1777 geheel omgeven met een stenen muur. De kerkhofmuur omvatte toen een ruimer perceel dan heden, aangezien de school binnen de versterking van de kerk lag. Op de Ferrariskaart staat de school duidelijk opgetekend, ten noorden van de kerk, binnen de omheining. De school was in de 17de eeuw naar de kerkhofs-site overgebracht, binnen de afbakening van het kerkhof, omdat bij oorlogsdreiging het versterkte kerkhof veiliger was. Dit toont aan dat het kerkhof van Langdorp eeuwenlang een belangrijk sociaal centrum was.

Dergelijke inzichten zijn relevant omdat ze de relatie tussen kerkhof en dorpskom belichten. Zo laten ze toe materiële en ruimtelijke componenten te koppelen aan sociale en religieuze praktijken. Op deze manier wordt ook het immaterieel erfgoed via historisch en terreinonderzoek belicht.

LANDSCHAPPELIJKE STUDIE

Een landschappelijke analyse dient in eerste instantie om de ruimere context van

het kerkhof in kaart te brengen. Zoals al bleek uit de historische studie, vormt een kerkhof geen eiland en is het ingebed in een breder regionaal en gemeentelijk kader. Binnen deze context, worden vervolgens de specifieke landschapsbepalende elementen op het kerkhof opgelijst en beschreven, zoals wegen en paden, laanbeplantingen, bomenrijen, bomen- en heestergroepen, solitaire bomen en struiken, hagen, borders en perken, tuinmuren, hekken, ornamentiek en meubilair.

Archiefmateriaal Langdorp

Toegang tot het kerkhof van Langdorp

Ten slotte legt een landschappelijke studie de basis voor een duurzaam onderhoud, herstel en beheer van kenmerkende funeraire structuren. Uit de inventaris en het bodem- en historisch onderzoek zal immers blijken welke elementen architectonische, ecologische en historische waarde hebben, bijvoorbeeld welke planten sierwaarde of symbolische betekenis hebben, al dan niet bij gebruiken op gedenkdagen.

A. INVENTARISATIE STRUCTURERENDE LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN

- **Groenstructuur:** bij plaatsbezoek maken van inventarisatie en fotoreportage van de bestaande beplanting, met vermelding van:
  - soort, diameter, hoogte en toestand van de bestaande beplanting;
  - funeraire waarde van aanwezige groenstructuren;
  - te behouden of te rooien elementen, in functie van beheer en heraanleg.
- **Circulatie:** bij plaatsbezoek maken van inventarisatie en fotoreportage van de bestaande verhardingsmaterialen, met vermelding van:
  - soort en toestand;
  - funeraire waarde;
  - te behouden of te herstellen elementen in functie van beheer en heraanleg.
- **Meubilair:** bij plaatsbezoek maken van inventarisatie en fotoreportage van het bestaand meubilair, met vermelding van
  - soort (banken, borden, vuilnisbakken, ...) en toestand;
  - funeraire waarde;
  - te behouden of te herstellen elementen in functie van beheer en heraanleg.
- **Afsluiting:** bij plaatsbezoek maken van inventarisatie en fotoreportage van de bestaande toegangen, met vermelding van
  - soort (kerkhofmuur, sierhekken, poorten, ...) en toestand;
  - funeraire waarde;
  - te behouden of te herstellen elementen in functie van beheer en heraanleg.

B. ONDERZOEK VAN DE BODEM

Om de samenstelling van gras- en kruidenlaag, vaste planten en heesters af te stellen op het type van de bodem, dient een erkend labo bodemstalen te nemen die een realistisch beeld geven van de aard en de voedingswaarde van de bodem.

Door jarenlang gebruik van pesticiden is het belangrijk te weten hoeveel residu van deze stoffen zich momenteel nog in de bodem bevinden. Dit is noodzakelijk om de kerkhoven te transformeren van een 'platgespoten' arme oppervlakte naar een groene, bloeirijke, gras- en kruidenvegetatie. Hiervoor kan aan de gemeente gevraagd worden met welke producten de voorbije jaren gespoten werd, met welke dosis en met welke frequentie per jaar. Afhankelijk van dit overzicht en om uitsluitel te geven over mogelijke residu's in de ondergrond en over mogelijk schadelijk effect op toekomstige bezaaiingen en aanplantingen, dient minstens op drie plaatsen een zaakiemproefvlak aangelegd te worden. Deze bestaat erin om op minimum 2m², afgeboord met houten latten, te zaaien met een grasmengsel en te evalueren of dit een normale uitgroei kent.

Onderzoek van de bodem in Langdorp.

Een gedegen landschappelijke studie legde de basis om het kerkhof van Wolfsdonk, gelegen in het dorpscentrum, op een relevante wijze, met oog voor het funerair erfgoed, te verankeren in het dorpsweefsel. Inspelend op de architectuur van de prachtig gerestaureerde kerk, omvat het herwaarderingsplan:

- het voorzien van een duidelijk leesbare, sobere toegang tot kerk en kerkhof
- het ingroenen van de toegang, zonder parkeerplaatsen aan de inkom
- het restaureren van de lage omheiningmuur (met aandacht voor de kenmerkende muurvegetatie)
- de integratie van een omlooppad
- het wegpanten van zoveel mogelijk storende elementen
- het aanplanten van kenmerkende funeraire beplanting, zoals gedoornde hagen of gesnoei-vormde palm en taxus
- het vastknopen aan het groene dorpslint
- de integratie en behoud van de traditie van de aarden bedjes
- het aanbrengen van banken en rustpunten

INVENTARISATIE VAN GRAFTEKENS EN HUN WAARDEVOLLE KENMERKEN

Na de onderzoeksfase volgt de opmaak van een inventaris van de graftekens, met de vereisten van het decreet van 2004 als minimale leidraad (zie pag. 13).

Het is mogelijk gefaseerd, op verschillende niveaus, te inventariseren:

- algemene architectonische inventarisatie van volledige percelen, naar graftypes, periodes en globale bewaartoestand;
- inventarisatie van individuele graftekens (en kenmerkende gehelen aan graftekens) van de meest interessante percelen;
- inventarisatie van alle individuele graftekens (en kenmerkende gehelen aan graftekens).

Een extensieve inventarisatie, met oog voor waardevolle gehelen, is aangewezen bij plattelandskerkhoven, gezien de aanwezige graftekens, grotendeels kruisen in gietijzer, blauwe hardsteen, hout en beton, en eenvoudige stèles, er grotendeels de open sfeer bepalen. Een inventarisatie van alle graftekens is bovendien interessant om zicht te krijgen op de totaliteit, zodat duidelijk wordt welke onderdelen het meest waardevol zijn, en bijvoorbeeld in het geval van een kerkhof in gebruik, waar welke ingrepen gewenst of te vermijden zijn. De beperkte schaal van en de diversiteit aan graftypes in plattelandskerkhoven pleiten ook voor een inhoudelijk maximale inventarisatie op basis van een systematische registratie aan de hand van de veldwerkfiche van Epitaaf. Bij deze op-

tie worden, indien voorhanden, volgende gegevens geregistreerd, zonder beperking in de tijd of materiaaltipe:

- **foto's van de huidige toestand van het grafteken**
- **nummer en naam grafteken**
  - bij aanmaak van een nieuwe nummering voor de inventaris, dient in een overzicht de concordantie met de bestaande administratieve nummering aangegeven te worden
  - de naam van het grafteken bestaat uit de familienaam van de (oudste) persoon of uit de familienamen van het oudste echtpaar die er begraven ligt
- **ligging grafteken:** perk en rij
- **administratief/juridisch statuut grafteken:** informatie over de concessie, de bescherming of andere erfdiensbaarheden
- **schaal grafteken:** breedte, diepte, hoogte
- **algemene bouwfysische toestand grafteken,** met aanduiding van de eventueel aanwezige vegetatieve elementen
- **epigrafie:** tekst, plaats, vormgeving en schriftsoort van het grafschrift
- **kunsthistorische en architecturale kenmerken¹³:**
  - type graftekens (bvb. kruis of sarcofaag)
  - stijl (bvb. neogotiek)
  - materiaal (bvb. beton, hout)
  - sculptuur, met aanduiding van type (bvb. buste), uitwerking (bvb. hoogrelief) en onderwerp (bvb. engel)
  - kleinsculptuur (bvb. krans of vaas)
  - porseleinfoto's van de overledenen: wie

---

13. Voor meer info over deze elementen, zie www.monumentenwacht.be/publicaties - funerair erfgoed (1) en de handleiding bij de veldwerkfiche, aan te vragen bij Epitaaf vzw (info@epitaaf.org).

is geportretteerd en is het gesigneerd?

- signatuur van de ontwerper en/of beeldhouwer van het grafteken
- omheining (bvb. paaltjes, hek)

- **iconografie:** opsomming symbolische en ideologische elementen (bvb. passer en winkelhaak)

Bij de interpretatie van symbolen is de context belangrijk, omdat een symbool, naargelang de situatie, een verschillende betekenis kan dragen. Bloemen en planten worden graag afgebeeld, dit kadert in de plantensymboliek die nog tot in de 19de eeuw algemeen gekend was. Ook in het interbellum worden rozen en klimop volop aangebracht. Het is niet altijd duidelijk of die gekozen werden om hun inherente symboliek, of eerder uit decoratief oogpunt. De roesverwekkende papaver verwijst overduidelijk naar de eeuwige rust. Sierlijke papavers zijn ingewerkt in de acroteria (spiraalvormige versieringen op de hoeken van het fronton) van het grafmonument van de familie Sterckx (ca. 1902). Andere elementen verwijzen dan weer naar funeraire praktijken. Hetzelfde graf is drager van een immortellenkrans in steen. Immortellen zijn droogbloemen die speciaal gekweekt werden om te verwerken in rouwkransen, waarmee de graven bedekt werden.

Grafteken van de familie Sterckx in Langdorp

Om uiteindelijk de waarde van de graftekens te bepalen, is het nodig de beschreven elementen zowel in het geheel van de kerkhofstructuur als in een breder (lokaal) historisch kader te plaatsen.

Wat het eerste betreft, is het belangrijk voor ogen te houden dat een kerkhof, zoals een dorp, niet enkel opgebouwd is uit hoogstaande monumenten, maar dat een geheel van gebouwen het karakter van een wijk maakt. Zo kan een rij graven uit eenzelfde periode door het materiaalgebruik of het type een bepaald ritme opwekken waardoor een beeldbepalend geheel ontstaat, terwijl één grafteken uit die rij(en) misschien niet als bijzonder interessant zou worden aanzien. Daarom is het belangrijk aandacht te schenken aan de fysieke staat en de contextuele relatie van de graven. Dit omvat waardevolle gehelen van graftekens, zoals (gegroepeerde) kindergraven die van hoge erfgoedwaarde

Het kinderperk in Wolfsdonk

zijn wegens hun typische vormgeving en emotionele betekenis¹⁴, en betekenisvolle relaties tussen een grafteken en andere funeraire elementen op de kerkhofsite.

Wat het tweede betreft, is het aangewezen de kenmerken van de graftekens te koppelen aan inzichten (deels afkomstig uit het literatuur- en archiefonderzoek) over:

- de ouderdom van het grafteken;
- de biografie en het (boven)lokaal belang van (een groep) overledene(n);
- historische gebeurtenissen, zoals de oorlog bij oud-strijdersgraven;
- ontwerpers, uitvoerders, materiaalbewerking, industriële en/of ambachtelijke processen, ...;
- artistieke stijlen, stromingen, symboliek, ...;
- volkskundige, religieuze en funeraire praktijken en tradities (aankomen van aarden bedjes, aanbrengen van kransendozen, ...).

---

14. Het project "De Dood in Kinderschoenen" vestigde hier de aandacht op. Zie Anne-Flor Vanmeenen, m.m.v. Anne-Mie Havermans, De Dood in Kinderschoenen, Gent, 2011.

Met de studie van funerair erfgoed wordt de kunstmatige grens tussen immaterieel en onroerend erfgoed doorbroken en wordt de voortdurende wisselwerking aangetoond. Vaak zijn het materiële en het verhaal dat erachter schuilt, onafscheidelijk met elkaar gebonden, zoals blijkt uit een voorbeeld uit Langdorp. Tegen de noordelijke kerkhofmuur staat een stèle met (verdwenen) bekronend kruis. Dit grafmonument roept heel wat vragen op, zeker na het lezen van het opschrift: zalig aandenken van/ florentina/ meynckens/ pl. dochter van/ is. en fr. van uytven/ geb.

rosario 25 febr. 1904/ overl. langdorp 8 juni 1922/ r.i.p. Een dergelijke formulering is ook te vinden op het bidprentje van Florentina Meynckens (1904-1922). Zij was blijkbaar de dochter van Ludovicus Meynckens (°Langdorp, 7-8-1858) en Eugenia Serneels, pleegdochter van landbouwer Isidoor Meynckens (1848-1911) en Francisca Van Uytven, en (pleeg)zuster van Louisa (1882-1925). Ze werd geboren te Rosario (Argentinië) waar haar ouders zich eind 19de eeuw hadden gevestigd (vóór 1892), samen met andere streekgenoten. Zij was blijkbaar met twee broers teruggekomen uit Argentinië en opgevangen door het gezin van haar oom Isidoor. Zowel op haar graf als op haar bidprentje is een verwijzing naar dit verhaal te vinden.

Een evaluatie van het grafteken binnen de gehele kerkhofstructuur en binnen zijn (kunst)historische, artistieke, volkskundige of sociaal-culturele context, laat toe om aan te geven of het lokaal of regionaal exemplarisch, representatief of uniek is. Dit vormt de basis om te bepalen welke (gehelen van) graftekens bovenlokaal relevant, lokaal belangrijk, louter beeldondersteunend of slechts begeleidend en dus van weinig belang zijn.

Graf-
tekens te

Langdorp en te

Wolfsdonk vertonen geregeld identiekekenmerken, die wijzen op bredere kunsthistorische stromingen en voorkeuren in funeraire decoratie. Porseleinen applicaties uit het interbellum zijn hiervan een voorbeeld, zoals de Christuskoppen ontworpen door E. Laloux, een beeldhouwer in dienst van de Luikse firma Téco. Deze zijn zowel te Langdorp, op het graf van Jules Verbruggen (1924-1941), als te

Wolfsdonk, op het graf van Jules Emmens (†1936), terug te vinden.

Tot slot kan niet genoeg benadrukt worden dat 'lokaal historisch belang' sterk verschilt tussen gemeentes. Vandaar de noodzaak, bovenop een gedegen archief- en literatuuronderzoek, aan consultatie van en inbreng door lokale specialisten (heem- en familiekundigen, stadarchivariissen of leden van de cultuurraad). Gezien een algemene evaluatie van de toestand van het grafteken wordt opgenomen in de inventaris, kan de waardetoekening meteen gekoppeld worden aan een inschatting van de meest noodzakelijke of prioritaire behandeling (restauratie, herstel, conservatie). Dat laatste is in de context van een beheerplan, met oog op ontsluiting, onontbeerlijk.

GEBRUIK VAN EEN FUNERAIRE DATABANK BIJ HET ONDERZOEK EN HET BEHEER VAN HET KERKHOF

DE VELDWERKFICHE VAN EPITAAF VZW ALS ANTWOORD OP HET DECREET 2004

De inventarisatiefiche die door Epitaaaf werd op punt gesteld, is het resultaat van jarenlange ervaring met inventariseren van grafmonumenten in de context van de herwaardering van het funerair erfgoed. Naar aanleiding van het decreet van 2004 werd deze fiche ontwikkeld door Epitaaaf in samenwerking met het toenmalige VCM (Contactforum voor Erfgoedverenigingen). In de jaren nadien werd ze getoetst op haar bruikbaarheid en verder verfijnd. Ze verenigt alle gegevens die over een grafteken kunnen worden verzameld en behandelt alle aspecten die van belang zijn voor de valorisatie van een begraafplaats en haar erfgoedwaarde. Het 'format' van de fiche impliceert dat de registratie

gebeurt op een systematische en eenvoudige basis (gelijke terminologie/ gelijke criteria etc.) en dat verschillende personen aan de registratie kunnen meewerken. De veldwerkfiche, met een handleiding, is aan te vragen bij Epitaaf.

Om de verzamelde gegevens te kunnen hanteren, is het inschakelen van een databank wenselijk. Zowel in een excel- of acces-databank kunnen dan gegevens van de veldwerkfiche ingegeven worden. Hierbij worden best invoervelden voorzien voor de kenmerken van de graftekens, voor biografische gegevens en voor informatie over ontwerpers/uitvoerders. Op basis van de aangemaakte velden kunnen nadien uitprintbare "rapporten" aangemaakt worden, die bepaalde relaties of problemen helder presenteren. Uit de databank kan dan per graf een fiche met de gegevens aangeboden worden, zoals gevraagd in het decreet op de begraafplaatsen van 2004. Door gebruik te maken van een sterrensysteem is het ook

mogelijk graftekens volgens erfgoedwaarde te categoriseren. Aflopend van vier tot één ster(ren) geeft dit dan aan of een grafteken bovenlokaal relevant, lokaal belangrijk, louter beeldondersteunend of slechts begeleidend en dus van weinig belang is. Zo leidt dit snel tot een overzicht van de belangrijkste graftekens die dringend en gespecialiseerd een bescherming, onderhoud, herstel of restauratie verdienen.

DATABANK
WWW.VERSTEENDEGETUIGENISSEN.BE
(BIE, VOORHEEN TERF)

Op initiatief van erfgoedcel Terf, heden BIE, zette een gespecialiseerd bedrijf, Geo-it, de veldwerkfiche van Epitaaf om in heldere digitale formulieren. Deze zijn gekoppeld aan een digitale kaart, zodat met één klik de ligging van een graf duidelijk wordt. Het geheel wordt beheerd op een centrale server. Voordeel is dat de basisgegevens die verbonden zijn aan een grafteken voor iedereen online te consulteren zijn.

Naast naam, ligging en epigrafie, type en materiaal, zijn ook de velden met uitvoerder, sculptuur, symboliek en biografie zichtbaar voor het publiek, inclusief foto's.

Deze databank is gebruiksvriendelijk. Meerdere personen kunnen tegelijk, ook van thuis uit, aan de databank werken. Een gedeelte van de verzamelde data kan, na validatie door de coördinator, op de website worden geplaatst. Er is een reeds aangemaakte koppeling met GIS en de databank kan gekoppeld worden aan de administratieve databank van de gemeente. Ondanks alles, zijn er ook enkele nadelen. Omdat de info voor één grafteken in verschillende formulieren moet worden ingevoerd, is het voor de invoerders niet mogelijk om met één blik te bekijken welke gegevens nog aangevuld moeten worden. Bovendien zijn de gegevens ook enkel online beschikbaar. Ten slotte is er wel een zoekfilter uitgewerkt, maar daarmee kan niet alles opgevraagd worden.

Het project werd uitgetest in de Terf (Bie)-regio: Izegem, Roeselare, Ingelmunster, Hooglede, Staden, Moorslede en Lichtervelde. De input werd gerealiseerd met medewerking van de gemeentelijke diensten. Vrijwilligers werkten mee aan het verzamelen en ingeven van de gegevens. Ook hier bleek weer de noodzaak van de introductie en coördinatie door een deskundige funerair erfgoed. Het is ook de deskundige die de waarde van de graftekens bepaalde. De databank wordt ook gebruikt door de stad Leuven en de gemeente Londerzeel.

Elke stad of gemeente met aandacht voor funerair erfgoed kan gebruik maken van de databank Versteende Getuigenissen, mits éénmalige opstartkost per begraafplaats en jaarlijkse bijdrage in de beheers- en onderhoudskosten van de website.

DATABANK

WWW.ERFGOEDPLUS.BE

(PROVINCIES LIMBURG EN VLAAMS-BRABANT EN STAD LEUVEN)

Erfgoedplus.be bestaat uit een database met erfgoed informatie (Erfgoeddata-bank), een website om deze informatie naar het publiek te ontsluiten (www.erfgoedplus.be) en een online programma om erfgoedcollecties te registreren (Erfgoedregister). Zo worden inventarisatie, beheer en ontsluiting geïntegreerd in een gebruiksvriendelijk een transparant informatiesysteem (zie ook bijlage 2, pag. 88).

Via de invoermodule van het Erfgoedregister kan elke collectiebeheerder, met een eigen login en paswoord, funerair erfgoed online registreren, ook van thuis uit en door verschillende personen tegelijkertijd. De invoermodule voldoet aan de minimumstandaarden voor inventarisatie van erfgoed. Bepaalde velden, zoals objectnaam en materiaal, zijn gekoppeld aan een thesaurus. Dit komt uniformiteit en uitwisselbaarheid van gegevens ten goede. Het register laat toe om het funerair erfgoed volledig te beschrijven en meerdere afbeeldingen per object in te voeren.

Ook het beheer van het funerair erfgoed wordt dankzij het Erfgoedregister overzichtelijker. Men kan nieuwe inventarisnummers koppelen aan de bestaande administratieve nummering, de jaarlijkse inspectieronde van het kerkhof via conditierapporten registreren en uploaden, en uitgebreid zoeken in de gegevens. Bovendien is het mogelijk diverse rapporten te genereren: een inventarislijst met enkel de minimum metadata, een lijst met enkel de minimumgegevens en kleine afbeeldingen, en een rapport in PDF of word met alle ingevoerde gegevens per grafmonument. De rapporten zijn ook exporteerbaar in andere bestandsformaten, zoals

html en xml. Een html-rapport is handig voor publicaties, omdat het kan opgeslagen worden als word-document.

De website ten slotte toont alle geïnventariseerde objecten met de geregistreerde informatie. De uitgebreide en cumuleerbare zoekfuncties op de site laten toe te zoeken op vrije tekst, persoon, plaats, collectie en object. Bij elk geregistreerd object kan de gebruiker ook een reactie achterlaten.

Hét voordeel van Erfgoedplus.be is dat funerair erfgoed in een breder geheel van andere types erfgoedobjecten wordt geplaatst. Zo kan naast een grafteken bijvoorbeeld ook een foto, bidprentje of object van de overleden persoon geïnventariseerd worden. Als je op de naam van de overledene zoekt in de website, dan krijg je alle erfgoedobjecten met betrekking tot deze persoon te zien. Op deze wijze verbindt Erfgoedplus.be de vele 'erfgoed-

informatielagen' van kerkhoven: enerzijds het grafteken zelf met zijn stijl, inscripties en materialen, anderzijds de niet in situ maar via andere erfgoeddragers bewaarde informatie, zoals biografische gegevens, sociale praktijken en artistieke producties. Bovendien worden de objecten op Erfgoedplus.be ook overgenomen door het Europeana-portaal, zodat de erfgoedobjecten in een internationale context geplaatst worden.

De aansluiting bij Erfgoedplus.be gebeurt via de gemeente die gedurende 5 jaar een kleine licentiekost als bijdrage betaalt, waardoor alle lokale erfgoedbeheerders Erfgoedplus.be kosteloos kunnen gebruiken. De provincie Vlaams-Brabant zorgt voor opleiding en een handleiding voor het gebruik van het erfgoedregister, het onderhoud van de databank en de mogelijkheid om materiaal uit te lenen voor de registratie van erfgoed: camera en statief, scanners, achtergrondinstallaties, ...

TOEKOMSTVISIE VERWERKT IN EEN ONTWERP

Het onderzoek en de inventarisatie bieden gegevens voor de opmaak van een gefundeerd toekomstplan. De totstandkoming daarvan is een dynamisch gebeuren. Het onderzoek wordt niet gewoonweg gedeponeerd bij de ontwerper. Het gaat om een wisselwerking, waarbij de partners elkaar inspireren. Bij het voorstellen van de eerste bevindingen begint het eigen karakter van het kerkhof vorm te krijgen. De vormgever ziet hierin inspiratie en mogelijkheden voor zijn ontwerp, die hij omschrijft en die vaak aanleiding zijn om verder onderzoek in een bepaalde richting te voeren.

Kerkhof van Wolfsdonk

INHOUDELIJKE VISIE OP HERWAARDERING ONTWIKKELEN

Een kerkhof werd eeuwenlang beheerd als 'de hof van de kerk', dat door verpachting van gras en verkoop van vruchten en hout voor opbrengsten kon zorgen. Een gedeelte van het kerkhof deed dienst als begraafplaats. Aangezien bepalende fasen van een mensenleven zich in en rond de kerk afspeelden, had het kerkhof ook een sociale functie. Bovendien werd er bij oorlog geschuild op het kerkhof, op sommige plaatsen liepen er veldwegen over het kerkhof of werden er markten gehouden. De enge invulling van het begrip kerkhof als plaats waar louter begraven wordt, is pas in de 20ste eeuw gegroeid. Toch is

zijn sociale functie al stiltegebied of decor voor culturele manifestaties niet geheel verdwenen.

Door diverse ontsluitingsinitiatieven kunnen bestaande functies worden uitgediept. Vanzelfsprekend wordt erover gewaakt dat de recreatieve, educatieve en culturele doeleinden geen aantasting van de meditatieve waarde van het kerkhof tot gevolg heeft. Het gaat bijvoorbeeld om zachte recreatie, zoals wandelen en natuurexploratie, en om stiltetoerisme. Zeker nu het door het Vlaams Gewest verplicht is om het kerkhof pesticidenvrij te beheren,

zal de biodiversiteit op het kerkhof verhogen (zie pag. 46). Op die manier krijgt het kerkhof ook een ecologische functie.

Een herwaardering beoogt geen starre terugkeer naar één welbepaalde periode in het verleden. De uitdaging is om de elementen die de eigenheid en de erfgoedwaarde van het kerkhof bepalen te versterken en te verzoenen met zijn hedendaagse

maatschappelijke functies. In tegenstelling tot Wolfsdonk en Langdorp zijn sommige plattelandskerkhoven nog in gebruik. Hierbij stelt zich de bijkomende problematiek van het zoeken naar mogelijkheden om nieuwe manieren van as- en lijkbezorging te integreren en na te gaan waar in de toekomst kan worden begraven.

LANDSCHAPPELIJKE VISIE OP HERWAARDERING ONTWIKKELEN

Het algemene uitgangspunt is het duurzaam beheer en gerichte valorisatie van de landschappelijke en ecologische erfgoedwaarden van de begraafplaats. Alle kerkhoven zijn immers, in werkelijkheid of in potentie, kleine natuuroases in de gemeente en lokaal herbergen ze soms hoge en unieke landschaps-, park-, groen- en natuurwaarden, elk met een eigen sfeer en kwaliteit. Vaak versterkt de sobere invulling van de grafvelden het (historische) groenontwerp.

Het behoud van landschappelijke elementen met erfgoedwaarde in de groenstructuur, zoals de circulatie, het meubilair en de afsluiting van het kerkhof, wordt bekeken in functie van de historische context en de hedendaagse noden of geformuleerde toekomstvisie.

De landschappelijke herwaardering van de kerkhoven van Langdorp en Wolfsdonk omvat een transformatie van 'platgespoten' arme zandgrond naar een groene, bloeirijke, gras- en kruidenvegetatie met een sterke seizoensbeleving. De combinatie van intensief en extensief beheerde plekken gaat prima samen en kan een toename van de biodiversiteit tot gevolg hebben. Een eindresultaat kan dan bestaan uit graven in een rustig grastapijt (verschillende maaieregimes) met hier en daar symboolplanten, zoals palm- en taxusmassieven of klimop, die een sacrale sfeer verspreiden, met behoud van bestaande zichtassen.

Bij de opmaak van een landschappelijke visie worden de aanbevelingen ingedeeld volgens de hoger vermelde landschappelijke elementen, waarvan de groenstructuur en de circulatie de meest bepalende zijn voor het karakter van de begraafplaats. Volgende uitgangspunten bieden alvast een leidraad:

- behouden van de kenmerkende structuur van het kerkhof, inclusief ommuring en poorten
- behouden van het bestaand terreinprofiel
- bewaken van de (rolstoel)toegankelijkheid en integratie van de paden
- rekening houden met de eigenheid van de bodemgesteldheid
- kiezen voor traditionele, streekeigen en onderhoudsarme materialen en plantsoorten
- kiezen voor historisch en funerair relevante beplanting, zoals groenblijvende solitairstruiken
- bewaken van de harmonie van de stijl en sfeer van de funeraire site, bijvoorbeeld bij de inrichting en de plaatsing van meubilair
- stimuleren van sociale contacten door de inrichting van ontmoetingspunten en/of bezinningsplaatsen
- waakzaam zijn over de beeldkwaliteit van het geheel met respect voor het historische karakter

De krachtlijnen worden in hun geheel bekeken en verwerkt op het herwaarderings- of herinrichtingsplan. De ingrepen, mogelijk voor elk landschappelijk element worden opgenomen in een tabel, onderverdeeld in herwaarderings- en herinrichtings-

tingsmaatregelen, en gekoppeld aan een gefaseerde planning (korte, middellange of lange termijn).

PESTICIDENVRIJ BEHEER

Bij de ontwikkeling van een landschappelijke visie op herwaardering van funeraire sites houdt je best terdege rekening met het decreet houdende duurzaam gebruik van pesticiden in het Vlaamse Gewest van 8 februari 2013. Dit verbiedt met ingang van 1 januari 2015 het gebruik van pesticiden in de open lucht in gebieden die door het brede publiek of door kwetsbare groepen worden gebruikt. Het verbod geldt dus voor alle openbare ruimten, inclusief alle terreinen in beheer van een openbaar bestuur, gezien deze ruimten gebruikt worden voor een openbare dienst of behoren bij een gebouw dat gebruikt wordt voor een openbare dienst, zijnde een dienst, uitgevoerd door een rechtspersoon, in het kader van een taak van algemeen belang. Artikel 3 van het bijbehorende uitvoeringsbesluit van 15 maart 2013 vermeldt dan ook expliciet begraafplaatsen, waarbij het geen rol speelt of de funeraire site al dan niet gebruikt wordt voor actieve teraardebestelling.¹⁵

Afwijken van het verbod kon voor april 2014 aangevraagd worden, o.a. wanneer een pesticidenvrij beheer onevenredig hoge kosten met zich meebrengt. Goedgekeurde afwijkingen gebeuren echter wel volgens een omvormingsprogramma van maximaal drie jaar, waarbij de gemeente het engagement aangaat om de terreinen aan te passen (inzaaien, beplanten, ontgraven, probleemzones wegwerken)

---

15. Voor meer info, zie www.zonderisgezonder.be, onder tabblad 'wetgeving'.

aan een pesticidenvrij onderhoud.¹⁶ De wetgeving verbiedt dit type afwijkingen in beschermingszones voor drinkwater. Ter illustratie: te Londerzeel is voor de periode 2015-2017 'pleksgewijze' toepassing van pesticiden toegestaan op de niet aan een kerkgebouw verbonden begraafplaatsen van Malderen, Steenhuffel en Londerzeel (oud en nieuw), terwijl dit verboden is op het kerkhof van Sint-Jozef, dat in waterwinningsgebied ligt.

Alleszins is het aan te raden om zich bij de omvorming en (her)aanleg van verhardingen en groenzones op kerkhoven te inspireren op aanbevelingen voor een pesticidenvrij onderhoud en hun verwerking in het ontwerp af te toetsen op basis van de pesticidentoets.¹⁷ Een pesticidenvrij beheer van kerkhoven is gebaat bij een combinatie van preventieve maatregelen en alternatieve bestrijdingsmethoden.¹⁸

Ingroening BEGRAAFPLAATS LOT

16. Voor meer info, zie www.zonderisgezonder.be; onder 'Pesticiden gebruiken'.

17. Zie de instrumenten beschikbaar op www.zonderisgezonder.be, onder tabblad 'aanleg en ontwerp'.

18. Zie www.zonderisgezonder.be, onder tabblad 'bestrijdingsgids'.

Veel voorkomende ingroeningsacties omvatten het inzaaien van (grind)paden met gras, het beperken van paden tot half-open of gesloten verhardingen, het voorzien in vaste planten, houtige vegetatie, bloemenmengsels en bodembedekkers tussen de graven en het laten doorgroeien van zaailingen van bomen (in functie van de soort en de locatie). De bestrijding van ongewenste planten gebeurt door een selectief (intensief en extensief) maai-beheer van graszones, door het intensief vegen of borstelen, en door de verhitting van het bladoppervlak van planten in goten en boordstenen via convectie (hete vlam, hete lucht), straling (infraroodbrander), condensatie (stoom) of geleiding (heet water).

Versterkt door andere maatschappelijke evoluties (o.a. ruimtegebrek en rouwbeleving op dodenakkers) groeit dankzij het pesticidenverbod het besef van de gebreken van grijze begraafplaatsen met 'ingetoomd' groen. De omvorming van een begraafplaats tot een belevingsvolle ontmoetingsruimte door de inbreng van groen- en padenstructuren kan tegelijkertijd tegemoet komen aan de vereisten op het vlak van pesticidenvrij onderhoud.

Regionaal Landschap Pajottenland en Zennevallei werkte in 2014 een project uit met de gemeente Beersel (begraafplaats Lot) betreffende de omvorming van versteende funeraire landschappen tot groene, biodiversere bezinningsruimtes. Tussen de hoofd- en nevenpaden is er gevarieerd in de aanleg van bomen, buffergroen, struiken, hagen, vaste planten, borders, kruidachtigen, bloemenmengsels en bloembollen. Het voordeel bij deze meer natuurlijke wijze van aanleg is dat het onderhoud, ten opzichte van 'spuiten', zeker even arbeidsintensief maar wel met een nulgebruik van pesticiden houdbaar en meer ecologisch

Begraafplaats van Lot (Beersel) voor en na.

kan verlopen. IGO-vzw, een dienstverlenende intergemeentelijke vereniging, actief in het arrondissement Leuven, heeft in de afgelopen jaren ervaring opgedaan in het omvormingsbeheer van de groenstructuren op begraafplaatsen, met oog op pesticidenvrije onkruidbestrijding. Op de begraafplaats van Moorsel in Tervuren is bij de heraanleg, met ontruiming van niet-geconcedeerde gronden, de door grindpaden gedomineerde structuur in 2014 aangepast. Naast het inzaaien met gras van de dolomieten paden, inclusief lucht inbrengen en loswerken van de grond met een messenschudfrees, is vanuit esthetische, financiële en plantkundige overwegingen gebruik gemaakt van allerlei vaste planten, bodembedekkers en – tussen de grafstenen – winterharde, groenblijvende sedum matten die variëren in hoogte, volume en kleur, en slechts een jaarlijks onderhoud vergen. Op de levenscyclus van een aanplanting van 10 jaar is deze omvorming kostenbesparend.

VOORBEELDEN VAN ERFGOEDBEHEER BIJ HERWAARDERING

BEHOUD VAN DE MUUR VAN DE BEGRAAFPLAATS

De muur van de begraafplaats is erg beeldbepalend. De geschiedenis ervan moet nauwgezet in kaart worden gebracht en herstel, restauratie of conservatie is essentieel.

HERSTEL VAN PADENSTRUCTUUR EN BETEKENISVOLLE ASSEN

De herkenbaarheid van de paden is belangrijk. De laatste decennia werd op vele kerkhoven de grond doodgespoten met pesticide en werd bovendien zowel over de paden als tussen de graven steenslag gestrooid. Het bewust anders behandelen van de paden accentueert de structuur en het karakter van de begraafplaats. Weloverwogen plaatsing van niet-storend meubilair, zoals zitbanken, kan kenmerkende aspecten, zoals een inkom, pad, uitzicht, schaduwpartijen, ... beklemtonen.

In Wolfsdonk werd in 1919 het pad dat tegen de kerk aan liep vervangen door een pad over het kerkhof. Naar dit pad zijn de huidige graftekens gericht. Daardoor is het belangrijk dat dit pad vrij blijft en opnieuw beter herkenbaar wordt.

Karakteristiek voor het kerkhof van Wolfsdonk is de bakstenen ommuring, die nooit werd voltooid. Aan de kant tegenover het koor van de kerk werd de haag behouden, in afwachting van een vergroting van het kerkhof, die uitbleef. De monumentale toegangspoort werd in de tweede helft van de 20ste eeuw ontmanteld toen de muur enkele meters naar achter werd gebracht. Te Langdorp startte de bouw van de muur in 1682. Nadien is ze verbouwd en herbouwd, onder andere aan de noordkant bij de bouw en aanpassing van de school met het huis van de koster dat op het kerkhof stond. Bepaalde onderdelen van en knikken in de muur vormen sporen van hoe de gemeenschap van Langdorp evolueerde. Door de slechte toestand van grote delen van deze muur dringt een materiaaltechnisch vooronderzoek zich op om uit te maken of bepaalde delen kunnen worden gerestaureerd, of toch herbouwd moeten worden, met hergebruik of nieuwe materialen.

EVOCATIE VAN VERDWENEN ERFGOED

Bouwkundige en funeraire elementen waarvan geen materieel spoor meer rest, zoals in onbruik geraakte buurtwegen of 'trage wegen' die over het kerkhof liepen, kunnen bij een herwaardering hun plaats terugwinnen en een bijkomende historische laag op delen van het kerkhof leggen. Het aanbrengen van structuren in de beplanting kan deze paden terug leesbaar maken en zo wijzen op de ruimtelijke en sociale inbedding van de kerkhofs-site in de ruimere dorpscontext.

GEEN VERPLAATSING VAN GRAFTEKENS

In principe worden er geen graven of graftekens verplaatst, want de plaats kan mee hun betekenis en erfgoedwaarde bepalen. Gietijzeren kruisen bepalen immers in grote mate het landelijke uitzicht van open, met gras beplante kerkhoven. Ook andere graftekens of tradities die typisch zijn voor de streek of een bepaald kerkhof, vragen de volle aandacht. Bij het – uitzonderlijk – verplaatsen van graftekens bepaalt de monumentaliteit de plaats waar het grafteken zal geplaatst worden, met oog voor de structuur van het gehele kerkhof. Indien er graftekens moeten worden weggenomen, is het aan te bevelen om bepaalde

elementen te recupereren. Porseleinen en bronzen applicaties, bronzen letters, kransen en kruisen in ceramiek tot gehele opschriftplaten kunnen in een lapidarium bewaard worden of elementen ervan gebruikt worden bij herstelling van bestaande graftekens.

In Wolfsdonk stond tot 1842 een kapel, dwars op de oriëntatie van de huidige kerk, en vlakbij de straat.

Er werd geopperd dat het interessant zou zijn om de omtrek van deze kapel op de één of andere manier zichtbaar te maken op het huidige kerkhof. Dit zette aan om meer informatie over de exacte ligging van de kapel te verzamelen.

Eveneens te Wolfsdonk zijn een aantal lege plekken of aarden bedjes die verwijzen naar graven zonder grafteken. Uit overlevering of via oudere of recente foto's is van een aantal geweten wie daar begraven is en of er een houten, ijze-

ren of blauwe hardstenen kruis heeft gestaan. Intussen zijn er reeds enkele houten kruisen (met of zonder naam) heropgericht.

Koorgevel Sint-Antonius Abtkerk in Wolfsdonk

ACCENTUEREN VAN ORIËNTATIEPUNTEN

Een calvarie is een vast element op een landelijk kerkhof. De calvarie is zowel inhoudelijk als structureel een belangrijk oriëntatiepunt op het kerkhof. In Vlaams-Brabant bevindt die zich veelal aan het koor, maar door omstandigheden, bijvoorbeeld de context van het terrein, kan het ook een andere plaats innemen, zoals te Lubbeek. De oudste graven van prominenten zijn vaak te vinden nabij de calvarie, evenals de priester- en kindergraven.

Bij de bouw van de Sint-Antonius abtkerk van Wolfsdonk in de 19de eeuw werd een plaats voorzien voor een calvarie tegen de gevel van het koor. Een mecenas waardig, kreeg Joannes Antonius Peeters

(1799-1880) daar een grafteken. Deze priester was geen pastoor van Wolfsdonk, maar droeg wel financieel sterk bij tot de opbouw, aankleding en verfraaiing van de kerk. In de jaren 1970 werd een houten beeldengroep (Maria, Johannes en een kruisbeeld) uit de oude kapel overgebracht en boven zijn stèle geplaatst. Om conservatieredenen werden ze later terug in het interieur opgesteld. Deze calvarie kan worden gereconstrueerd of er kan een eigentijdse en dynamische invulling komen. Dat laatste sluit trouwens aan bij de traditie, want bij slijtage van een calvarie werd vaak gekozen voor vervanging door een eigentijdse voorstelling.

BEHOUD VAN DE EIGENHEID VAN (EEN) KINDERPERK(EN)

Het is van belang om de intimiteit van de bestaande kinderperken te versterken. Hun typische vormgeving, afwijkend kleurenpalet en specifieke decoratie zorgen

Kindergraf op kerkhof van Langdorp

Militair ereperk op kerkhof van Langdorp

vaak voor een betekenisvol funerair geheel. Voor nog functionerende kerkhoven is het van belang om een passende plaats te voorzien voor de toekomstige graven van kinderen, vroeg-geborenen en foetussen.

Op het kerkhof van Langdorp zijn de graftekens op het kinderperk miniatuurversies uitgevoerd in lichtblauw en wit. Negen kindergrafjes zijn bovendien getooid met een porseleinen beeldje. Het wit van het porselein werd blijkbaar passend gevonden voor een kindergraf, want bronzen reliëfs of beeldjes zijn er niet teruggevonden.

IN EER HOUDEN VAN MILITAIRE EN BURGERLIJKE OORLOGSDODEN

De gedenktekens en graven van militaire en burgerlijke oorlogsslachtoffers maken duidelijk dat oorlogen hun impact hadden tot in de kleinste dorpen. Vaak hebben deze elementen een specifieke waarde voor nabestaanden en oud-strijders, zijn ze drager van aparte iconografische aspecten en hebben ze een speciaal statuut, bijvoorbeeld op het vlak van onderhoud door een overheidsorgaan.

In 1964 werd de gedenkplaat ter herdenking van de militaire oorlogsdoden van Wolfsdonk plechtig onthuld. Ze werd toen gewijd door pastoor Fonteyn. Dit was een initiatief van de Oudstrijdersbond die in 1920 te Wolfsdonk werd op-

gericht onder impuls van pastoor Huybrechts die zelf aalmoezenier was geweest aan het IJzerfront. De twee militaire oorlogsdoden van WOI worden genoemd: J.B. Van Rompay en August Verbruggen, en één van WOII, Jozef Beyens. Op een plaat in blauwe hardsteen is een plaat in zwart marbriet bevestigd, waarop de Belgische driekleur, drie portretfoto's en palmtakken onder een uitvoerig opschrift zijn aangebracht.

ZICHTBAAR MAKEN VAN HET IMMATERIËLE ERFGOED

Tijdelijke, beperkt duurzame funeraire gebruiken die ingrijpen op de aanleg van het kerkhof verdienen eveneens aandacht, gezien hun hoge erfgoedwaarde die deels voortvloeit uit de betrokkenheid van de bevolking. Een typisch voorbeeld hiervan is de traditie van aarden bedjes.

Kerkhof van Langdorp

Gezien vanuit het Vlaamse kader is het nog bestaande gebruik om ter gelegenheid van Allerheiligen aarden bedjes aan te maken een unieke traditie in de streek van het Hageland. De verhevenheid van aarde is dan vaak bovenop voorzien van een gedrukt kruis, waarin wit zand is gestrooid. Aan de voet wordt dan een chrysanthe gezet. Dergelijk aarden bedje is divers van afmetingen en vorm. Het wordt voorzien voor haast elk grafteken dat geen zerk (horizontale steen) heeft. Ze zijn nog duidelijk zichtbaar bij 70 graftekens te Langdorp, en hier en daar ook op een perceel waar geen grafteken meer aanwezig is. Momenteel maken nog heel wat nabestaanden jaarlijks aarden bedjes aan en onderhouden hen. Het zal echter nog maar enkele decennia duren voor de generatie die zich deze doden en het gebruik van aarden bedjes herinnert, verdwenen is. Door sensibilisering en documentatie kan deze traditie levend gehouden worden, terwijl ze op het terrein zelf, door kleine ingrepen, zoals de aarden bedjes recht afsteken, onkruidvrij houden of aflijnen met een omtrekhaag, geaccentueerd kan worden.

Gebeurtenissen waar geen tastbaar spoor van rest, kunnen terug onder de aandacht worden gebracht door hen te verwerken in de ontsluiting.

In 1943 werden er op het ongewijde gedeelte van het kerkhof van Langdorp vier joden begraven. Zij maakten deel het Konvooi XXI van Mechelen naar Auschwitz. Bij hun ontsnappingspoging uit de trein werden ze op 31 juli 1943 neergeschoten te Langdorp “op de Molenheide” (op de spoorlijn Aarschot-Diest). Volgens het verslag van de pastoor bleven er drie jongelingen dood liggen. Een jonge vrouw met doorschoten borst

leefde nog toen de onderpastoor aankwam, maar stierf kort daarna. De vier slachtoffers werden piëteitsvol begraven links van de noordoostelijke toegang. Later zijn ze ontgraven. Uit de registers van de burgerlijke stand van de gemeente Langdorp werden hun biografische gegevens gereconstrueerd. Een gedenkteken-gedenkplaat kan dit feit in de herinnering houden. Een samenwerking met Joodse organisaties of de Dossin-kazerne kan dit lokale gebeuren de bredere uitstraling geven die het in feite reeds in zich draagt.

Kerkhof van Langdorp

BEHEER VAN FUNERAIR ERFGOED

Er is een onderscheid tussen geregeld onderhoud, herstel en restauratie. Dat laatste is vooral van toepassing indien de stabiliteit of instandhouding gevaar loopt. Het doel van deze ingrepen is het behoud van het grafteken of een ander funerair erfgoedelement, niet het terugbrengen naar de oorspronkelijke toestand, hoewel het belangrijk is om die te kennen om verantwoorde keuzes te kunnen maken. Voor herstel van graftekens die voorkomen op de lijst van graven met lokaal historisch belang en die in het bezit zijn van de gemeente, is geen toestemming nodig van de familie. Indien de concessie in het bezit is van de familie, is wel toestemming nodig. Indien de familie geen medewerking verleent, is het handiger om het grafteken als verwaarloosd te bestempelen en een jaar een bordje met deze informatie uit te hangen, waarna zonder probleem de herstelling kan uitgevoerd worden.

JAARLIJKS BUDGET EN ONDERSTEUNING VOOR REGELMATIGE INSPECTIES EN ONDERHOUD

Voor een optimaal beheer is een jaarlijks budget voor funerair erfgoed essentieel. Hierdoor is regelmatig onderhoud mogelijk en kan er vlot gereageerd worden op acute situaties, zodat erger voorkomen wordt. Vooral erosie en opeenvolgende vriesperiodes kunnen schade toebrengen of verergeren. Een geregelde rondgang langs graftekens en kerkhofmeubilair is dan ook onontbeerlijk.

Net zoals voor gebouwen, kan men bij lidmaatschap, Monumentenwacht inschakelen voor de inspectie van de begraafplaats. Een geoefend oog kan beter bepalen of een barst schadelijk is of niet, of herstelling in eigen beheer kan gebeuren dan wel gespecialiseerde tussenkomst vereist. Het toestandrapport geeft voor elk waardevol grafteken een beschrijving van het schadebeeld en bevat aanbevelingen om de schade aan te pakken en te voorkomen, inclusief de aangewezen termijn van uitvoering. Het hoger vermelde sterrenstelsel dat de waarde van elk graf aangeeft, in combinatie met het advies van Monumentenwacht, is een handig hulpmiddel om te bepalen welke graftekens de ingreep van een deskundige nodig hebben of welke eenvoudig hersteld

kunnen worden. Graftekens met vier of drie sterren moeten volgens de regels van de kunst worden hersteld, geconserveerd of gerestaureerd, wat het werk is van een specialist ter zake.¹⁷ Bij graftekens met twee of één ster(re) is het strikte behoud of herstel van authentieke elementen minder dwingend, waarbij bepaalde ingrepen dan ook door een gewone vakman of in eigen beheer kunnen gebeuren.

Om schade en dure ingrepen te vermijden, zijn regelmatig onderhoud en het uitvoeren van kleine werken noodzakelijk. Concrete richtlijnen voor het – ook preventief – onderhoud van een begraafplaats vind je in de brochure van Monumentenwacht, *Onderhoud van funerair erfgoed*.¹⁸

In Vlaams-Brabant kan voor het beheer van begraafplaatsen beroep gedaan worden op de monumentenploegen die deel uitmaken van de sociale werkplaatsen (nu maatwerkbedrijven) IGO-W vzw en 3Wplus-Sociale Werkplaats vzw. Ze kunnen ingezet worden voor groenaanleg en -onderhoud en voeren ook onderhoudswerken uit aan bouwkundig erfgoed en klein historisch erfgoed.¹⁹

---

17. Adressen zijn te vinden op www.brk-aproa.org (knop: leden)

18. Deze brochure kadert in een reeks die preventief onderhoud wil aanmoedigen. Voordien werden al onderwerpen behandeld zoals 'onderhoud van ijzerwerk' en 'vegetatie op en rond gebouwen', die ook toepasbaar zijn op funerair erfgoed. De brochures zijn te downloaden of te bestellen: www.monumentenwacht.be/publicaties - funerair erfgoed (1).

19. www.3wplus.be (knop: werken), monumentenploegen; www.igo.be, (knop: uitvoeren; bouw en renovaties).

AANBEVELINGEN MET BETREKKING TOT DE STRUCTUUR EN HET ALGEMEEN BEHEER

Bepaalde gehelen en constructies binnen de structuur van het kerkhof verdienen nadere aandacht in het beheer. Daarbij dient de uitgetekende toekomstvisie als richtsnoer. Die visie maakt duidelijk welke stappen best op elkaar volgen: groenaanleg, aanpak pad, onderhoud en rechtzetten graftekens, onderzoek en behandeling kerkhofmuur, kerkhofpoort, ...

HET KERKHOFMEUBILAIR

Het kerkhofmeubilair vraagt om geregeld onderhoud, waarvoor een draaiboek kan worden opgemaakt. De ijzeren toegangspoort dient geregeld behandeld tegen roest en geschilderd te worden. Ook banken, vuilbakken,... vragen opvolging in onderhoud.

BEGROEIING BODEM

Het opnieuw laten begroeien van de gehele begraafplaats, met gras of bodembedekkers, heeft meerdere voordelen. Naast een reconstructie van de historische situatie en het verhogen van het esthetische aanvoelen, voorkomt begroeiing erosie en beschermt het de funderingen van de graftekens. Naast de ecologische en wettelijke argumenten (verbod op pesticiden), zijn er ook meer pragmatische overwegingen: het betreden van het gras zal comfortabeler zijn voor de bezoeker.

AANBEVELINGEN MET BETREKKING TOT HET BEHEER EN ONDERHOUD VAN GRAFTEKENS

Gevarieerd in opvatting en vervaardigd uit diverse materialen, vragen de verschillende graftekens en hun onderdelen om een aangepaste aanpak in beheer, onderhoud, herstelling en restauratie, met maximaal behoud van het originele materiaal.²⁰

GIETIJZEREN, HOUTEN EN ARDUINEN KRUISEN

Op plattelandskerkhoven zorgt de kracht van de eenvoud van sobere kruisen in hout, ijzer of blauwe hardsteen voor een openheid. Een aantal gietijzeren kruisen draagt nog verf, andere zijn al geheel be-

---

20. Zie pp. 50-69 van <http://www.monumentenwacht.be/publicaties/onderhoud-van-funerair-erfgoed>.

dekt met roest. Niettemin is het raadzaam om de meeste te behandelen tegen roest en te schilderen. Deze aanpak sluit aan bij de traditie die al sinds midden 19de eeuw bestaat van het her- en overschilderen van gietijzeren kruisen. De kruisen worden gestraald, gemetalliseerd en gepoedercoat of geschilderd. Vervolgens worden opschriften e.d. opnieuw opgeschilderd. De beschermende afwerking is monochroom en wordt achteraf bijgewerkt naar de originele kleuraccenten. Traditioneel zijn gietijzeren kruisen zwart geschilderd met accenten in zilver voor de figuren, de uiteinden van de kruisarmen of versieringen aan het centrum van het kruis. Voor kindgrafjes geldt een voorkeur voor lichtblauw of wit. Nadien moeten deze kruisen geregeld worden herschilderd.

Het uitzonderlijk groot aantal gietijzeren kruisen bepaalt in sterke mate het uitzicht van het kerkhof van Langdorp. De meeste van deze graftekens vragen om een dringende behandeling. De kruisen in blauwe steen zijn getypeerd door een opschriftplaatje in zwart marbriet en de meeste hebben een porseleinen applicatie met een Christuskop in reliëf. Een aantal kruisen in blauwe hardsteen moeten worden hersteld: daarbij kunnen stukken hergebruikt worden of nieuwe elementen in blauwe hardsteen worden ingewerkt. De enkele betonnen graftekens vragen een aangepaste aanpak, waarbij overleg met deskundigen noodzakelijk is. Er resten nog drie houten kruisen, die geregeld geschilderd moeten worden.

Kerkhof van Langdorp (2014)

RECONSTRUCTIE EN BEPLANTING GRAFTUIN

In een aantal gevallen kan de deksteen van een graf vervangen worden door een grafuin, zij het dat een zerk doorgaans deel uitmaakt van het ontwerp. De creatie is wel te verantwoorden indien het gaat om een grafuin die pas later bedekt is geworden met een plaat in blauwe hardsteen. In het geval van lege afgebakende grafuintjes zal beplanting ook onmiddellijk effect hebben op de appreciatie van het geheel.

APPLICATIES EN PORTRET-FOTO'S (PORSELEIN EN BRONS)

Er waren en zijn serieproducten in de handel, die in een grafteken worden opgenomen. Het gaat dan vooral om bronzen en porseleinen reliëfs die een grote afname kenden in het interbellum en nog in de jaren 1960 in gebruik waren. Ze vereisen een reiniging, consolidatie of opvulling van breuknaden, aanvulling van lacunes en eventueel herbevestiging. Deze handelingen moeten doorgaans ter plaatse worden uitgevoerd. Dezelfde richtlijnen gelden voor portretfoto's op porselein, die de overledenen letterlijk een gezicht geven en hen tastbaar aanwezig maken. Belangrijk om weten is dat onzorgvuldige bevestiging metertijd belasting kan doen ontstaan met barsten tot gevolg.

Op de landelijke kerkhoven van Langdorp en Wolfsdonk zijn meer porseleinen dan bronzen applicaties te vinden. Porseleinen applicaties komen te Langdorp voor op 122 graftekens.

Daarnaast zijn er nog een aantal porseleinen applicaties verdwenen, waarvan duidelijk nog een afdruk te zien is. Reliëfs in porselein zijn aangewend tot het kerkhof sloot in 1967. Zo'n 105 graven dragen een Christuskop, meestal in medaillon, op een Grieks kruis of - in mindere mate - op een rechthoekige plaat. Verder staan er op 9 graftekens vlammen, op één graf zijn bloemen bevestigd en op vier graven staat een kruisbeeld. Bij de volwassenen gaat het dus vooral om afbeeldingen van Christus, met als uitzondering de afbeelding van het symbool "handen in elkaar" (2 exemplaren). De oudste porseleinen applicatie, uit 1890, is de Christuskop op het graf van zuster Perpetua (1848-1890).

Bronzen applicatie op grafteken in Langdorp

KERAMIEK EN ANDERE GRAFGIFTEN

Doorheen de 19de en de 20ste eeuw en tot heden leggen nabestaanden graag iets tastbaar ter aandenken op het graf: een bordje met een tekst, een krans in ceramiek, een bloemenvaas, ...

Graftyper op kerkhof van Langdorp

Decennialang ging de voorkeur uit naar gedenkplaatjes in marbriet (breekbaar, want gemaakt uit glasmassa), doorgaans in zwart, maar ook in groen, blauw of wit. Diverse leveranciers voldeden aan die vraag, door naast een tekst naar keuze ook kant en klare bordjes aan te bieden met standaardopschriften, zoals "Rust zacht lieve moeder" of "Kille aarde gij verbergt voor altijd onze schat." Deze grafgraven maken onlosmakelijk deel uit van een grafteken en vragen ook om aandacht. Zolang de beschermlaag intact is, bestaat er weinig kans op schade. Indien water kan binnendringen, kan er schade ontstaan door zouten en vorst. Deze inwendige spanningen kunnen breuken of afschilfering veroorzaken. Ze vereisen in dat geval consolidatie of opvulling van breuknaden. Deze handelingen moeten doorgaans ter plaatse worden uitgevoerd.

OMHEINING GRAFFERCEEL

De omheining hoort onlosmakelijk bij het grafteken. Veelal bestaat de afbakening

van het grafperceel uit een ijzeren hek, uit kettingen tussen paaltjes of uit een laag muurtje in blauwe hardsteen. De toestand ervan wordt best opgevolgd om harde restauraties te vermijden. Bij zware schade wordt wel vaak geopteerd voor een meer ingrijpende restauratie en niet voor een conservatie omdat dit de meest duurzame en betaalbare oplossing is.

AARDEN BEDJES

Tijdelijke, beperkt duurzame funeraire gebruiken die ingrijpen op de aanleg van het kerkhof verdienen eveneens aandacht. Hun hoge erfgoedwaarde vloeit deels voort uit de betrokkenheid van de bevolking. Een typisch voorbeeld hiervan is de traditie van aarden bedjes. Hun onderhoud bestaat uit het recht afsteken met kale grond in een korte periode voor Allerheiligen en het onkruidvrij houden doorheen het jaar.

RICHTLIJNEN INZAKE ONDERHOUD VAN GRAFTEKENS

Op vele kerkhoven wordt momenteel nog een groot aantal graftekens door nabestaanden onderhouden. Soms worden goedbedoelde, maar schadelijke handelingen gesteld. Velen weten niet dat bleekwater (javel) op lange termijn schade toebrengt aan natuursteen of dat de groene patina aan het brons een meerwaarde geeft. Onderhoudstips kunnen verspreid worden via folders, via gemeenteborden net voor Allerheiligen of via infoborden bij de begraafplaatsen. Op die manier kunnen handelingen die ongewild schade veroorzaken, vermeden worden.²¹

Kerkhof van Langdorp (2014)

Hieronder geven we alvast enkele algemene richtlijnen:

VEGETATIE INPERKEN:

- verwijderen van regelmatig bladeren en plantenresten
- regelmatig vegetatie manueel bij snoeien
- voorzichtig verwijderen van te grote of overgroeïende planten, zeker in spleten
- niet alle plantengroei verwijderen: korstmossen en zeldzame muurplanten kunnen blijven
- behouden van zoden rond de voet van de zerken: ze houden losse grond samen, beschermen de fundering en voorkomen wegspoelen
- geen houtachtige of invasieve planten aanplanten, zoals klimop
- geen gras- of bosmaaier gebruiken rond de zerken

POETSEN:

- vogelmest snel weghalen
- manueel met zuiver water reinigen
- water in periodes met (nacht)vorst vermijden
- een niet te harde kokosborstel gebruiken
- vermijden van te zandstralen of te schuren bij zachte steensoorten
- geen staalborstel gebruiken en niet onder hoge druk reinigen

---

21. Voor een inspirerend voorbeeld - stad Antwerpen, zie www.google.be - zoekterm: onderhoudstips grafmonumenten

- geen chemische producten gebruiken, zoals zoutzuur, soda, ammoniak, javel
- geen patina op brons en steen verwijderen

KLEIN ONDERHOUD:

- regelmatig ontroesten en herschilderen van ijzeren en herstel van houten onderdelen

Kerkhof van Langdorp (2014)

- verwijderen van onkruid en planten uit spleten en barsten
- barsten opvolgen en herstellen indien nodig
- open voegen niet herstellen met een cementmortel maar gebruik maken van een hydraulische kalkmortel en/of compatibele mortel om openstaande voegen te dichten en losliggende dekstenen te herbevestigen
- geen siliconen of lijmen gebruiken bij reparaties en voegwerk
- geen beschermlaag aanbrengen op natuursteen; dit kan meer schade aanrichten dan goed doen
- losse onderdelen verzamelen en opnieuw vastzetten

GROOT ONDERHOUD:

- bij verzakkingen, breuken of sterk roestig metaal een specialist raadplegen
- geen inscripties herkappen of overschilderen, tenzij door en op advies van een specialist uitgevoerd

OPMAKEN VAN HERSTEL-RESTAURATIEDOSSIEERS

Bij het opmaken van herstel-restauratiedossiers kan er op diverse manieren worden gewerkt. Het is mogelijk om grafteken per grafteken aan te pakken, maar er kunnen ook deskundigen aangeschreven worden per specialiteit, waarbij dan in één keer ofwel metalen, porseleinen of natuurstenen elementen kunnen worden aangepakt.

KEUZE VOOR EEN AANTAL GRAFTEKENS

Voor het beheer van de meeste graftekens gelden algemene principes zoals het verstevigen van funderingen en het treffen van dringende maatregelen om de stabiliteit te verzekeren of om corrosie, aftakeling en ontarding van materialen tegen te

gaan. Bijwerken, herstellen of vervangen van geërodeerde materialen of onderdelen zijn meer ingrijpende acties waarbij in elk specifiek geval goed overwogen moet worden of ze te verantwoorden zijn.

Omdat een bestek voor restauratie telkens aangepast wordt aan het specifieke object, is het niet mogelijk om een gedetailleerd typebestek op te maken. Een degelijk bestek wordt voorafgegaan door een onderzoek van de site waar dit grafteken zich bevindt en een grondig vooronderzoek van het grafteken op zich. Deze gegevens worden bijgesteld tijdens het onderzoek en kunnen dan ook invloed hebben op het verdere verloop van de restauratie. Ook een verslag van de werken en een opvolging van de situatie na de restauratie is onontbeerlijk, opdat de opgedane ervaring verder zou kunnen gebruikt worden, zowel voor latere restauraties van gelijkaardige graftekens als voor de opvolging van dit specifieke grafteken. In het bestek wordt rekening gehouden met de eigenheden van het te restaureren object, maar ook met zijn omgeving. Zo dient opgenomen te worden of het kerkhof het gebruik van grote machines aankan, dan wel of de aannemer moet afzien van het gebruik daarvan.

KEUZE VOOR EEN BEPAALDE PROBLEMATIEK

Er kan gekozen worden om één bepaalde problematiek op de begraafplaats aan te pakken, wat per grafteken goedkoper uitkomt. Voor deze aanpak vormen de inspectieverslagen van Monumentenwacht een goede leidraad. Er kan dan een prijs gevraagd worden aan een specialist die dezelfde ingrepen uitvoert op een groep graftekens. Volgende problematieken komen vaak voor:

- ijzerwerk, zoals kettingen, gietijzeren kruisen en hekwerk restaureren;
- voegen herstellen en zo indringend water tegengaan dat bij open voegen en vriesweer schade kan toebrengen;
- bakstenen fundamenteën herstellen;
- blauwe steen assembleren;
- losse onderdelen zoals naamplaten, porseleinen applicaties en portretfoto's herbevestigen;
- porseleinen applicaties reinigen en eventuele barsten consolideren.

Met onderhoudspremies van de provincie Vlaams-Brabant zijn in 2013 te Wolfsdonk reeds restauraties aangevat, die in het verslag van Monumentenwacht van 2012 als dringend of op korte termijn uit te voeren, waren aangemerkt. Het betrof een gehele restauratie van de oostelijke grafsteen aansluitend bij de oostelijke zijbeuk van de kerk, een behandeling van de houten kruisen door vakkundig herstel van ingerotdelen met aanbrengen van beschermende afwerkklagen, het terugplaatsen van dekstenen op de pilaster van de zuidelijke muur en een herstel van het metselwerk en het voegwerk van de afsluitingsmuren, met een aangepaste mortel op basis van kalk.

BEHEER VAN HET LANDSCHAPPELIJKE ASPECT

Het onderhoud en beheer gebeuren ofwel met de hand ofwel met aangepaste machines voorzien van een CE-label, maar steeds zonder de ondergrondse plantendelen en houtige gewassen te beschadigen. Om insporing en verdichting te beperken, is het van belang rekening te houden met de eigenschappen van de bodem en met de gevoeligheid voor verdichting: het is aangewezen aangepaste (brede) banden, (lage) bandenspanning en, waar nodig, bodemplaten te gebruiken, om zo het gewicht te spreiden.

Onderstaand overzicht somt per landschap-
pelijk element beheersmaatregelen op.²²

A. CIRCULATIE: ONDERHOUD EN HERSTEL VAN PADEN

- treffen van maatregelen tegen weersin-
vloeden en dierlijke vervuiling
- verstevigen van funderingen
- treffen van maatregelen tegen aftake-
ling en ontarding van materialen
- bijwerken, herstellen of vervangen van
geërodeerde materialen of onderdelen,
zoals stenen, verharding, metselwerk
- verwijderen van onkruid en opruimen
van bladval op een ecologische verant-
woorde manier

B. MEUBILAIR

- zitbanken: 2 maal per jaar controle en
onderhoud, indien nodig herstel
- watertappunten: 2 maal per jaar con-
trole en onderhoud, winteraflaat, indien
nodig herstel
- papiermanden en infoborden: jaarlijkse
controle en onderhoud, indien nodig
herstel

C. AFSLUITING EN OMGEVING

- onderhoud en herstel van kerkhofmuur
en poortpilasters:
  - reinigen, vrijstellen en verwijderen van
eventuele begroeiing van de constructie
  - op korte termijn restaureren van con-
structies die in slechte toestand zijn
- onderhoud en herstel van poorten en
heknornamenten: roest verwijderen, zand-
stralen en herschilderen in relevante kleur
en uitvoeren van herstellingen.

D. GROENSTRUCTUUR: ONDERHOUD VAN STRUCTUURBEPALENDE BOMEN, ZUILVORMEN, HEESTERS, HAGEN, SNOEVORMEN EN VASTE PLANTEN

- onderhoud van meerstammige bomen
en hoogstambomen: vormsnoei, verwij-
deren van dood hout, wondbehande-
ling, verwijderen van wortelopslag, ...
- onderhoud van zuilvormen: vormsnoei,
scheren van zuilvormen à rato van 2
beurten per jaar
- onderhoud en plantsoenbeheer van
houtachtige vegetatie, snoeivormen en
hagen: hakken en wieden van de grond
tussen houtachtige vegetatie, snoeivorm-
en en hagen à rato van 6 beurten/jaar
en snoeien 2 beurten/jaar
- onderhoud en plantsoenbeheer van
kruidachtige vegetatie: hakken en wie-
den van de grond tussen kruidachtige
vegetatie à rato van 6 beurten/jaar en
opschik van perken van kruidachtige
gewassen à rato van 1 snoeibeurt/jaar
- verzorging en/of ondersteuning van bo-
men ter voorkoming van of bij schade
of ziekte
- beperkte onderhoudsbemesting van be-
planting
- verjongingssnoei en vormsnoei van be-
staande te behouden beplanting

---

22. Zie ook pp. 13-32 van <http://www.monumentenwacht.be/publicaties/onderhoud-van-funerair-erfgoed>.

ELEMENTEN TER ONDERSTEUNING VAN HET BEHEER

BESCHERMING, ONDERSTEUNING EN SUBSIDIËRING

Zoals eerder vermeld, is het voor financiële en ondersteuningsmogelijkheden belangrijk om steeds grondig het statuut van de site in haar geheel en van haar onderdelen na te gaan: wat is beschermd of erkend als waardevol of wat zou het kunnen worden? Om de haalbaarheid en gevolgen van een voordracht voor bescherming te overwegen, kan u een afspraak maken met het agentschap Onroerend Erfgoed. Sinds 2015 vraagt het agentschap voor een voorlopige bescherming voorafgaandelijk advies aan het betrokken college van burgemeester en schepenen. Voor een

erkenning als waardevol kan u de dienst erfgoed van de provincie Vlaams-Brabant contacteren.

BESCHERMD DOOR DE VLAAMSE OVERHEID

De regelgeving in verband met onroerend erfgoed is vastgelegd bij het decreet van 12 juli 2013 en het bijhorende uitvoeringsbesluit van 16 mei 2014.²³ Recente beschermingen en meer nog beschermingen in uitvoering van het decreet van 2013

bevatten een beknopte wetenschappelijke beschrijving en een opsomming van de erfgoedwaarden, een overzicht van de erfgoedelementen en -kenmerken, van de beheersdoelstellingen, van bijzondere voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud, en in voorkomend geval een lijst van cultuurgoederen die integreerend deel uitmaken van het onroerend goed.

Handelingen aan of in beschermde goederen die de erfgoedwaarde van het beschermde goed mogelijk verstoren of schaden, kan men principieel niet aanvaarden zonder vergunning of **toelating**.

VRIJ VAN TOELATINGSPLICHT (BIJ ELK STATUUT)

- **Regulier onderhoud van grafsteen en groenaanleg en paden:** plaatsen van bloemen, reinigen met spons, snoeien van hagen, ...
- **Passende consolidatie- en beveiligingswerken in dringende gevallen en om grotere schade te voorkomen (bv. na storm, vandalisme, ...);** nadien wel toelating vragen voor deze voorlopige bewarende maatregelen, indien het goed statuut van bescherming heeft
- **Nieuwe begraving:** dit hoort bij het eigenlijke gebruik van een begraafplaats
- **Andere werken na opmaak en goedkeuring van een beheersplan.** Alle goedgekeurde herwaarderings- en landschapsbeheersplannen worden au-

tomatisch beschouwd als een beheersplan volgens het nieuwe decreet, en laten je toe aanspraak te maken op een verhoogde erfgoedpremie van 80%. Enkel wanneer je wil gebruikmaken van de statuten ZEN-erfgoed of open erfgoed moet je de bestaande plannen aanpassen.

VERGUNNINGSPLICHTIGE HANDELINGEN (VANAF VASTSTELLING IN INVENTARIS)

Vanaf 1 januari 2017 verleent het agentschap Onroerend Erfgoed geen advies meer bij **kap, sloop of verwijdering** van items opgenomen in de vastgestelde inventarissen bouwkundig erfgoed en houtige beplantingen met erfgoedwaarde. Wel is de vergunningverlenende overheid gehouden aan een zorg- en motiveringsplicht. Op basis van een onroerenderfgoedtoets moet ze oordelen of het belang van het project van sloop, kap of verwijdering opweegt tegen het verlies van erfgoedwaarden. Dit oordeel verwerkt ze in de motivatie om de (stedenbouwkundige) vergunning te verlenen.

TOELATINGSPLICHTIGE HANDELINGEN (ENKEL BIJ STATUUT VAN BESCHERMING)

Werd het goed beschermd vóór 2015, dan handel je volgens de generieke, specifieke en aanvullende toelatingsplichten uit het Onroerenderfgoeddecreet. Voor beschermingen van na 2014 vind je in het beschermingsbesluit een lijst met toelatingsplichtige handelingen.

---

23. Zie www.onroerenderfgoed.be, zoekterm 'huidige regelgeving'.

Toelatingsplichtige handelingen omvatten onder andere de restauratie van een grafsteen of kerkhofmuren, de verwijdering van een grafsteen, de wijziging en heraanleg van de aanleg van paden en groenstructuren, wijzigingen aan constructies en gebouwen die vermeld staan in het beschermingsbesluit, ...

Procedureel zijn er verschillen naargelang de soort van bescherming:

- **monument:** toelating aanvragen bij het agentschap Onroerend Erfgoed of desgevallend bij de erkende onroerenderfgoedgemeente;
- **cultuurhistorisch landschap:** idem, maar voor wijzigingen aan constructies

en gebouwen enkel indien ze vermeld staan in het beschermingsbesluit;

- **stads- of dorpsgezicht:** werken aangeven bij de gemeente, waarna het schepencollege beslist of er al dan niet een toelatingsaanvraag bij Onroerend Erfgoed wordt ingediend. Uitzondering hierop is het plaatsen, slopen, verbouwen of heropbouwen van constructies en gebouwen, zoals het verwijderen van een grafsteen, waarvoor steeds een toelating van het agentschap noodzakelijk is.

Er is altijd toelating nodig voor het ontgraven indien het gaat om een gesloten begraafplaats binnen een bescherming. Bij een grootschalige ontgraving kan archeologisch onderzoek noodzakelijk zijn.

	Inventaris-item	Monument	Stads-of dorpsgezicht	Cultuurhistorisch landschap
Regelmatig onderhoud grafsteen	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig
Restauratie grafsteen	Geen toelating nodig	Toelating O.E. nodig	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen
Grafsteen verwijderen	Geen advies O.E. nodig	Toelating O.E. nodig	Toelating O.E. nodig	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen
Ontgraven	Geen toelating nodig	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen
Onderhoud groenaanleg en paden	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig
Wijzigen groenstructuren	Ook voor kap geen advies O.E. nodig	Toelating O.E. nodig	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen	Toelating O.E. nodig
Wijzigen aanleg paden	Geen toelating nodig	Toelating O.E. nodig	Toelating O.E. nodig in bepaalde gevallen	Toelating O.E. nodig
Nieuwe begraving	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig	Geen toelating nodig

Voor het kwaliteitsvol beheer van beschermd onroerend erfgoed en erfgoedlandschap-

pen voorziet het Onroerenderfgoeddecreet in financiële stimuli, de zogenaamde **premies**.

Object	beschermd goed, erfgoedlandschap of een deel ervan dat een opzichzelfstaand geheel vormt, overgangszone bij een beschermd goed
Premienemer (opdrachtgever en kostendrager van de handelingen)	zowel natuurlijke en privaatrechtelijke rechtspersoon als gemeente of OCMW, in casu zakelijkrechthouders of beheerders, namelijk eigenaars, blote eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders of leasinggevers van het betreffende goed

Een **onderzoekspremie** kan aangevraagd worden voor:

- de opmaak van beheersplannen (zie verder)
- de uitvoering van noodzakelijk voorafgaand onderzoek, op bouw-, materiaal- en stabiliteitstechnisch, archeologisch en historisch-archivalisch vlak, bv. voor het opstellen van de lijst van graven van lokaal historisch belang

- onderzoek naar de kwaliteit van de houtige beplanting met erfgoedwaarde en de groeiplaats ervan
- bestemmings- en herbestedingsonderzoek

**Premie-
hoogte**
80%

voor kosten tot maximum 25.000 euro (BTW incl.)

Een **erfgoedpremie** kan aangevraagd worden:

- voor werkzaamheden, beheersmaatregelen en diensten, gericht op het behoud of de herwaardering van de erfgoedkenmerken en de erfgoedelementen, zoals de restauratie van verzakkingen, de steenherstelling en de verwijdering van schadelijke korstmosvorming bij graftekens, de hervoeging van een kerkhofmuur, de snoei van een toegangsdreef of het herstel van een kasseipad met vergroening van de voegen in het kader van het pesticidenvrij onderhoud.
- maar niet voor niet-erfgoedgebonden onderhoud, ontsluitingswerken (tenzij opgesomd in een goedgekeurd beheers-

plan voor open erfgoed) en handelingen gericht op het opnieuw aanbrengen van niet meer aanwezige waardevolle elementen (behalve bij voldoende materiaal voor een verantwoorde reconstructie).

Aan te vragen volgens

standaardprocedure

voor kosten tot maximum 25.000 euro (BTW incl.)

bijzondere procedure

geen plafondbedrag

Premiehoogte 40% - Basis

Premiehoogte 60% - ZEN²⁴-erfgoed
(na formele erkenning in beheersplan)

Premiehoogte 80%

- Goederen in eigendom van lokale overheid (gemeente, OCMW)
- Monument bestemd voor erkende erediensdienst met actueel kerkenbeleidsplan
- Open erfgoed²⁵ (na formele erkenning in beheersplan)

In bepaalde gevallen is **een goedgekeurd** beheersplan een voorwaarde voor premietoekenning:

- bij beheersmaatregelen of werkzaamheden aan goederen gelegen in beschermde stads- en dorpsgezichten, beschermde cultuurhistorische landschappen, erfgoedlandschappen of beschermde archeologische sites
- bij projecten waarin verschillende gespecialiseerde werkzaamheden gecombineerd worden (bv. werken aan grafstenen in combinatie met smeedwerk of met werken aan bomen)
- bij projecten waarbij cultuuroederen betrokken zijn die niet zijn opgenomen in het beschermingsbesluit
- voor een verhoogde erfgoedpremie van

60% of 80%

- voor de mogelijkheid van forfaitaire werkzaamheden
- voor de voorrangsregel bij een premie-aanvraag volgens de bijzondere procedure

Indien deze verplichting er niet is, is **een beheersplan zeker en vast nuttig** omdat:

- het onroerend erfgoed of erfgoedlandschap historisch duidt, de afzonderlijke erfgoedelementen inventariseert en illustreert, en de erfgoedwaarden en juridische toestand ervan beschrijft
- een gebiedsgerichte langetermijnvisie, geldig voor 20 jaar, ontwikkelt met alle betrokken partners²⁶, betreffende de evolutie van alle aanwezige erfgoedvormen op het onroerend erfgoed, met mogelijkheid tot revisie op basis van nieuwe inzichten
- die visie vertaalt in beheersdoelstellingen
- het bereiken van deze beheersdoelstellingen concreet maakt in een overzicht en verantwoording van beheersmaatregelen die de waarden en kenmerken van het erfgoed in stand houden, verbeteren of herstellen
- de uitvoering van deze werken koppelt aan een financiële planning van begrote kosten en opbrengsten, en aan een kader van opvolging en evaluatie

---

24. ZEN-erfgoed omvat beschermde onroerende goederen die niet van dien aard zijn dat ze een economisch rendement hebben bij het gebruik en beheer ervan, dientengevolge zelf onvoldoende economische opbrengst genereren om het reguliere onderhoud te bekostigen.

25. Een beschermd onroerend goed dat op exemplarische wijze en op regelmatige basis opengesteld wordt met het doel het grote publiek op een actieve en sprekende manier inzicht te geven in de erfgoedwaarde van het goed, waarbij het integraal benaderd wordt.

26. In een gebied met meerdere zakelijkrechthouders of beheerders (openbare besturen, eigenaars, erfgoed- en andere verenigingen) is een beheerscommissie de aangewezen manier om samen na te denken over het beheer van onroerend goed. Ze werkt als een overlegplatform dat actieve, adviserende, coördinerende of controlerende taken kan opnemen.

Voor meer informatie kan je terecht bij het agentschap Onroerend Erfgoed dat ook steeds te consulteren is voor advies bij de opmaak van dossiers.

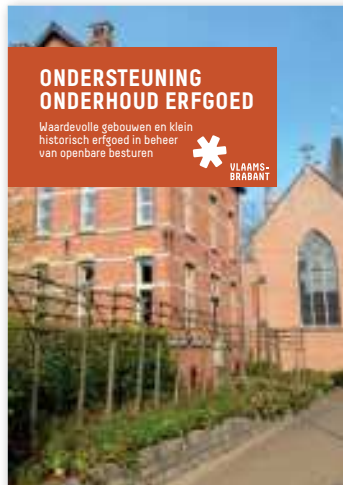

AANGEDUID ALS WAARDEVOL DOOR DE PROVINCIE VLAAMS-BRABANT

Sinds 2014 kunnen openbare besturen (gemeente, OCMW, kerkfabrieken en -raden) die lid zijn van Monumentenwacht, bij de provincie Vlaams-Brabant terecht voor een ondersteuning bij beheer, onderhoud en herstel. Voorwaarde is dat deze steun wordt aangevraagd voor waardevolle en niet-beschermd gebouwen en klein historisch erfgoed (zie pag. 19). De aanvragen moeten aansluiten bij de aanbevelingen in het inspectieverslag van Monumentenwacht en moeten passen in het meerjarig beheerplan van het gebouw of KHE. Ook voor het onderzoek van een als waardevol erkend kerkhof of van een kerkhof waarop reeds een aantal graftekens erkend zijn, kan begeleiding of een subsidie aangevraagd worden. Dit onderzoek kan gegevens aanreiken voor de opmaak van een inventaris van de graftekens van lokaal historisch belang of van een herwaarderings- en beheerplan van het kerkhof en de graftekens.

Voor dit erfgoed is er een provinciale ondersteuning voor onderzoeks-, onderhouds- en instandhoudingswerken.²⁷

Afhankelijk van de soort van werken die moet gebeuren, betaalt de provincie een maximale subsidie van 5.000 euro als tussenkomst in de werkuren van de Monumentenploegen of geeft ze een subsidie die berekend wordt op de raming van de werken: 30% van het bedrag tot 12.500 euro en 15% op het bedrag van 12.500 euro tot 25.000 euro (minimum 750 euro en maximum 5.625 euro). Onder de categorie van werken waarvoor het maximaal bedrag van 5.000 euro wordt gegeven, valt een aantal werken die specifiek zijn voor het onderhoud van graftekens, zoals zacht reinigen en roestvrij maken van constructieve en decoratieve delen, plantvrij maken

Kerkhof Ourodenberg

en kleine voegen en barsten dicht. Voor onderhouds- en instandhoudingswerken aan graftekens en de beeldbepalende elementen van de begraafplaats kan een subsidie aangevraagd worden. Het accent bij de tussenkomst bij werken ligt steeds op preventief onderhoud.

ONDERSTEUNING DOOR HET REGIONAAL LANDSCHAP

Een regionaal landschap is een streek met een eigen identiteit en met belangrijke natuur- en landschapswaarden.

Een Regionaal Landschap is een organisatie in deze streek die natuur, landschap, erfgoed, streekidentiteit en recreatie behoudt en versterkt.

In Vlaams-Brabant zijn er vijf Regionale Landschappen actief: Pajottenland en Zennevallei, Groene Corridor, Dijleland, Noord-Hageland en Zuid-Hageland. De provincie subsidieert deze organisaties sinds 2014 om een duurzame natuur- en landschapszorg te realiseren. Doelgroep zijn particulieren, verenigingen, gemeenten, landbouwers, ...

In elk Regionaal Landschap is een landschapszorg actief die overheden en par-

ticulieren stimuleert en motiveert om bij te dragen of initiatiefnemer te zijn van projecten en acties inzake landschapszorg en cultuurhistorisch erfgoed, in beschermde en niet-beschermde landschappen. Binnen deze algemene landschapszorg ligt de focus op het historisch perspectief van het landschap. Naast projectuitvoering op het terrein zetten zij ook in op brede sensibilisatie, draagvlakvorming, adviesverlening en samenwerking.

Concreet ondersteunt een Regionaal Landschap geen regulier onderhoud, maar komt wel via advies, subsidie en uitvoering tussen in achterstallig onderhoud en de aanplant van kleine landschapselementen als hagen, heggen, houtkanten, ... Het herwaardenen van klein historisch waardevol niet-beschermde erfgoed (zoals kapellen, serres, kruisen, ...) met het omringende landschap komt aan bod in het kader van de 360°-erfgoedprojecten. Indien er een erkende intergemeentelijke onroerenderfgoeddienst (IOED) actief is, werkt het Regionaal Landschap hier mee samen voor de ondersteuning van de betrokken gemeenten bij de uitvoering van het onroerenderfgoedbeleid inzake landschappen.

HERGEBRUIK (OF BRUIKLEEN) EN PETERSCHAP

Het in hergebruik of in peterschap stellen van een verlopen of teruggenomen vergunning met grafteken, kan het beheer van een oude begraafplaats ondersteunen. In beide gevallen moet worden aangegeven dat het grafteken in bezit blijft van de gemeente. Er kan worden opgegeven of er werken zijn uit te voeren, waarbij een onderscheid kan worden gemaakt tussen verplicht en optioneel uit te voeren werken. Peterschap is kosteloos. De peter (een persoon of vereniging) kan er dan niet begraven worden, maar draagt zorg voor het grafteken. In geval van hergebruik worden de stoffelijke overschotten ontruimd en kan een bijkomend opschrift op een gepaste manier worden aangebracht op het grafteken. Hergebruik kan niet voor alle graftekens worden toegestaan, zeker voor graven van personaliteiten van (boven) lokaal belang is dat niet gepast. De reglementering en de prijs van hergebruik worden bepaald door de gemeente. Bruikleen vormt een ondersteuning in het onderhoud en kan ook voor inkomsten zorgen.

Peterschap en hergebruik zijn beide een overeenkomst tussen een gemeente en een persoon of vereniging die schriftelijk wordt vastgelegd. Daarin wordt het grafteken beschreven, een foto van het graf gemaakt, aangeduid welke werken er eventueel mogen of moeten worden opgeknapt en de bepalingen opgenomen dat het grafteken in bezit blijft van de gemeente, dat de persoon of vereniging het onderhoud van het graf op zich neemt en dat bij gebrek daarvan het contract wordt verbroken. In Antwerpen slaan deze vormen van herbestemming goed aan en vormen ze een steun voor het beheer.²⁸

---

28. www.google.be - zoekterm: herbestemming model begraafplaatsen.

ONTSluiting

RELATIE TOT DE INHOUDELIJKE VISIE OP DE HERWAARDERING

In een dynamisch erfgoedbeleid worden de historische aspecten en evoluties van het funerair erfgoed in brede zin gekoppeld aan een hedendaagse interpretatie en beleving van de kerkhofsite. Het funerair erfgoed is best in brede zin te benaderen: naast de graftekens zelf, ook de kerkhofstructuur, de landschappelijke inbedding en de betrokken verhalen, tradities en praktijken in een maatschappelijke context. Een nieuwe invulling van een kerkhof, bijvoorbeeld als groenoase of doorgangszone voor buurtbewoners, kan gekoppeld worden aan vormen van

erfgoedontsluiting, door bijvoorbeeld de symboliek van kerkhofflora of de inbedding van het kerkhof in sociale praktijken van processies aan te geven.

De keuze voor vorm en inhoud van ontsluiting dient omzichtig te gebeuren. De uitwerking van educatieve, recreatieve, toeristische activiteiten of ecologische ingrepen houdt best rekening met de religieuze, meditatieve en sociale functies van de kerkhofsites voor familieleden en lokale

inwoners. Voor kerkhoven die nog in gebruik zijn, is het nodig de functie van as- en lijkbezorging en de bijbehorende praktijken te verzoenen met nieuwe functies verbonden aan erfgoedbeheer.

VOORBEELDEN VAN ONTSLUITING

Ontsluiting kan zowel op het (on)roerend erfgoed van het kerkhof en de graftekens zelf inspelen, als op het immaterieel erfgoed van verhalen, tradities en praktijken, verbonden aan de funeraire site.

VERSPREIDING VAN KENNIS EN BELEVING

Via verschillende types van ontsluiting kan de kennis over de kerkhofsites, over het onderzoek en over toekomstplannen bij het brede publiek worden gebracht. Dit bevordert niet enkel de verspreiding van kennis, maar leidt eveneens tot een verhoogde waardering bij de lokale bevolking en bezoekers. Deze ontsluiting kan diverse vormen aannemen, aangepast aan de partners (scholen, heemkundigen, archieven,...) en het soort doelpubliek (inwoners, toeristen, erfgoedgeïnteresseerden, ...).

Hierbij geven we enkele voorbeelden:

- brochure of boek;
- tentoonstelling met foto's, archiefmateriaal, getuigenissen, ...;
- lezing;
- informatieborden;
- gidsbeurten;
- theaterwandeling;
- erfgoeddatabase (pag. 41 - Erfgoedplus)

- website, zoals www.funeralia.be;
- verhalenbank;
- schoolactiviteiten (pag. 79);
- opname van het kerkhof in bestaande lokale/regionale ontsluitingsinitiatieven van zachte recreatie, zoals fiets-, wandel- en natuurroutes.

De ontsluiting van een plattelandskerkhof kan naadloos aansluiten bij nabij gelegen begraafplaatsen, op basis van gelijkenissen in hun ligging, structuur, geschiedenis, graftekens of funeraire praktijken, of vanwege het aanwezige erfgoed van en in de kerk. De kerkhofsites van Wolfsdonk en Langdorp zijn sinds juni 2016 opgenomen in een netwerk van fietsroutes tussen Leuven en Averbode die 20 sites met waardevolle kerken, orgels en kerkhoven met elkaar verbinden. Een bijbehorend boek brengt de verhalen van deze sites verder tot leven en QR-bordjes langsheen het traject reiken nog extra informatie aan.

Het erfgoed van de Dilbeekse begraafplaatsen is sinds 2013 ontsloten via een kwalitatieve brochure, "Verhalen in steen: funerair erfgoed in Dilbeek". De opmaak ervan was een initiatief van de gemeente in het kader van Erfgoeddag 2013. Ze werd samengesteld door de werkgroep Funerair Erfgoed Dilbeek, met de medewerking van Pasar Dilbeek centrum, Trage Wegen Dilbeek, Heemkring Bodeghave, Familiekunde Vlaanderen regio Dilbeek vzw en Dilbeeks Erfgoed vzw en de diensten burgerzaken en archief van de gemeente Dilbeek. Via de duiding van de geschiedenis en de structuur van de begraafplaatsen en de symbolen, opschriften en foto's op de graftekens ontdekt de lezer al wandelend de verhalen die deze grafmonumenten vertellen.

INFOBORDEN

Voor de opmaak van infoborden is het aan te raden om voorafgaand een ontwerp van vormgeving en materiaalgebruik te laten uitwerken om een duurzame, har-

monische inrichting te krijgen. Infoborden dienen ter plaatse, verspreid over het kerkhof, gepositioneerd te worden, op bijzondere plaatsen in relatie met het landschap, (gehelen van) graftekens of historisch relevante structurelementen (zoals een processiepad).

STILTETOERISME

Plattelandskerkhoven kunnen ook ontsloten worden in het kader van stiltetoerisme. Gezien hun vaak ingesloten ligging in de schaduw van de sacraliteit van een kerk, hun landschappelijke kenmerken met specifieke flora en fauna en hun band met het verleden als plaats van herinnering, nodigen ze uit zichzelf al uit tot stilte, onthaasting en reflectie. 'Stilte' is hier ruimer op te vatten dan louter akoestisch van aard. 'Stilte' omvat ook een beleving van ruimtelijke kwaliteiten, een ervaring van de natuurlijke omgeving en een contact met erfgoedsporen. De potentie van plattelandskerkhoven om zich als stilteplekken te profileren, kan versterkt worden door:

- een artistieke omkadering, zoals de plaatsing van poëzieborden of de ontwikkeling van een verhalenbundel rond vergankelijkheid;
- een koppeling aan de landschappelijke context, via stiltewandelingen of een herwaardering van trage wegen rondom het kerkhof;
- een historische ervaring, door via een app of brochure inzicht te geven in vroegere praktijken van omgang met de dood;
- een clustering, namelijk de verbinding via fiets- en wandelroutes van locaties met identieke of analoge functie, thema, sfeer, ...

In het herwaarderingsplan van Wolfsdonk is de creatie van poëziezuilen opgenomen. De nadruk wordt hierbij gelegd op het belang van de vormgeving en het materiaalengebruik. Door een duurzame inrichting en verantwoorde uniforme huisstijl kunnen ze op niet-storende wijze geïntegreerd worden in de ruimte en structuur van het kerkhof (bijvoorbeeld via vloerplaten), en hierbij zelfs de harmonische indruk versterken. De inplanting van de poëziezuilen kan gebeuren op bijzondere plaatsen in relatie met het landschap of het verleden van de site. De poëzieteksten kunnen door lokale inwoners (nabestaanden, leden van de kerkfabriek of heemkundige kring) of door een selectie van dichters geschreven worden.

QR-CODE EN NFC-TAG

Om ook buiten erfgoedevenementen het publiek te informeren over het lokale funerair erfgoed kan de kerkhofsites op een digitale manier worden ontsloten. Via een QR-code kan een bezoeker met een smartphone informatie opvragen over het kerkhof en over individuele graftekens. Op

een infopaneel aan de toegang, of bij een aantal graftekens, staat dan de QR-code, met een tekst met korte introductie over de site. Dezelfde info wordt geleverd met een NFC tag. Ook via de computer thuis kan deze info bekeken worden.²⁹

Voor het kerkhof van Wolfsdonk werd een dergelijke ontsluiting uitgewerkt. Naast een korte geschiedenis van de kerkhofsites en een duiding bij het herwaarderingsplan wordt bij een aantal welgekozen graftekens informatie verstrekt, zodat op het einde van het bezoek een beeld is geschetst van de eigenheid van de begraafplaats, de graftekens en de begraven personen. Zie <http://ibeaken.mobi/wolfd001>.

29. Voor kerkhoven heeft ibeaken een bijzondere regeling voorzien. In plaats van te werken met een abonnement, wordt een éénmalige betaling gevraagd, ca. 300-500 euro. In de prijs zitten zowel de ibeakens (ieder met mogelijkheid tot 3 afbeeldingen, geluid of video) als de levering van een bordje in standaard lay-out, met ruimte voor tekst (50 woorden), één foto, logo gemeente en adres toerisme. Enkel de eigen informatie dient dan nog ingevoerd te worden.

AANSLUITING BIJ BOVENLOKALE INITIATIEVEN

Om het erfgoed van plattelandskerkhoven een ruimere weerklink en breder draagvlak te geven, kan aansluiting gezocht worden bij bovenlokale initiatieven waarop de lokale bevolking, maar ook een ruimer publiek de kans krijgen om zich te verdiepen in de betekenis van deze waardevolle sites.

Erfgoeddag, jaarlijks op de eerste zondag na de paasvakantie, is door zijn aanpak, publieksbereik en innovatieve rol uitgegroeid tot één van de toonaangevende erfgoedevenementen in Vlaanderen en Brussel. Erfgoeddag is een sensibiliseringsactie rond cultureel, roerend en immaterieel, erfgoed voor publiek, sector, pers en beleid. Alle initiatieven zijn erop

gericht om het cultureel erfgoed inzichtelijk te maken en op die manier een omslag te realiseren in de publieke perceptie en benadering van erfgoed. Erfgoeddag heeft anderzijds ook de bedoeling om de sector zelf zo goed mogelijk te laten samenwerken, innoverende impulsen te cultiveren en de eigen activiteiten in een hedendaags erfgoedperspectief te plaatsen. Ook wil Erfgoeddag de reflectie over erfgoedontsluiting, publiekswerking en duurzaamheid stimuleren. De Coördinatie Erfgoeddag biedt steeds een luisterend oor voor organisatorische en inhoudelijke moeilijkheden: kandidaat-deelnemers kunnen er terecht met al hun vragen en opmerkingen. De inbedding van de Coördinatie in FARO, Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed staat garant voor een goede inhoudelijke begeleiding.

Rondleiding op de begraafplaats van Steenhuffel (Londerzeel).

Open Monumentendag Vlaanderen, het grootste cultureel ééndagsevenement van Vlaanderen, zet elk jaar op de tweede zondag van september het onroerend erfgoed in de kijker. Open Monumentendag Vlaanderen is een initiatief van Herita, in nauwe samenwerking met de Vlaamse steden en gemeenten en het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid. De coördinatie en dagelijkse werking van Open Monumentendag Vlaanderen worden verzorgd door Herita vzw. Open Monumentendag sensibiliseert de bevolking en de overheid in Vlaanderen om collectief zorg te dragen voor het onroerend erfgoed en het roerend en immaterieel erfgoed dat er deel van uitmaakt. Zowel het bouwkundig, landschappelijk als archeologisch patrimonium maken deel uit van het programma.

Door deel te nemen aan de jaarlijkse Europese Week van de Begraafplaatsen richt een gemeente de aandacht op het erfgoed van haar begraafplaatsen. Tijdens deze week worden vooral rondleidingen

georganiseerd, maar ook lokale initiatieven rond het funerair erfgoed worden belicht. Elk jaar loopt de Week van de Begraafplaatsen normaliter vanaf het laatste weekend van mei tot en met het eerste weekend van juni. De activiteiten worden telkens door Epitaaf vzw en door vzw Grafzerkje bekend gemaakt in de pers en op hun website.

Het laatste weekend van deze Week van de Begraafplaatsen valt samen met de Open Kerkendagen, steeds het eerste weekend van juni. Kerkhoven rond kerkgebouwen die participeren aan Open Kerkendagen kunnen dan ook onder de aandacht gebracht worden. Elk gebedshuis kan meedoen aan de Open Kerkendagen, ook als het geen lid is van de Stichting Open Kerken. De doelstelling van de stichting bestaat erin om het waardevol kerkelijk patrimonium in het daglicht te stellen en toegankelijk te maken voor bezoekers en de plaatselijke bevolking, toe te zien op de vorming en begeleiding van de onthaalmensen, instrumenten te bedenken om

het kerkelijk patrimonium te ontdekken en te interpreteren, en activiteiten die het kerkelijk patrimonium tot leven brengen, te verspreiden en promoten, zoals bezoeken, concerten, conferenties en religieuze activiteiten.

Ten slotte is deelname aan de Nacht van de Geschiedenis, een activiteit van Davidsfonds Evenementen, te overwegen. Het opzet is eenvoudig: elk jaar meer dan 200 activiteiten rond geschiedenis op één avond aanbieden: van lezingen, tentoonstellingen, rondleidingen tot theater.

Na een onderzoek, inventarisatie en oplistijng van graven van lokaal historisch belang in samenwerking met vrijwilligers, is de gemeente Londerzeel in 2010 gestart met de herinrichting van de begraafplaats van Steenhuffel. Dit ging gepaard met een waaier aan ontsluitingsactiviteiten.

De Heemkundige Kring Sint-Kristoffel en de Davidsfonds-afdeling organiseerden, onder de titel 'Stof tot nadenken', een activiteit over grafstenen en hun symboliek tijdens de Nacht van de Geschiedenis in 2010. Bij een bezoek aan het kerkhof en tijdens de projectie van een fotoreeks, gingen ze dieper in op de beeld- en symbolentaal, gelinkt aan evoluties in praktijken van begraven en cremieren.

Tijdens twee avonden gedurende de Week van de Begraafplaatsen 2012 belichtte de gemeente de begraafplaats. Een gratis informatiemap bundelde de belangrijkste inzichten. Een medewerker van de burgerlijke stand gaf een historische toelichting en ontvouwde ook de toekomstplannen. Een tentoonstelling met foto's over funeraire symboliek en met modelboeken uit het fonds van de plaatselijk architect-steenhouwer Praille, bewaard in het gemeentearchief, werd gekoppeld aan het onderzoeksrapport. Rondleidingen in situ gaven toelichting over de totstandkoming van waardevolle grafzerken, hun symboliek en de achtergrond van de overledenen. Op elk grafteken van lokaal historisch belang werd een kaarsje gebrand.

ONDERSTEUNING BIJ ONTSLUITING

Voor projecten met bovenlokale relevantie heeft de provincie Vlaams-Brabant subsidiemogelijkheden uitgewerkt.³⁰ Met deze projectsubsidies voor ontsluiting van erfgoed wil de provincie de erfgoedparticipatie stimuleren en ondersteunen. Om hiervoor in aanmerking te komen, dient het project bij te dragen tot erfgoedparticipatie, innovatief te zijn en/of een voorbeeldfunctie te hebben, een duurzaam karakter na te streven, en inhoudelijk, logistiek en financieel haalbaar te zijn. De bovenlokale uitstraling of relevantie kan zowel inhoudelijk en/of geografisch zijn, als gelegen zijn in de methodiek of het publieksbereik.

Belangrijk hierbij is dat er steeds afstemming en/of samenwerking voorzien wordt tussen het lokale bestuur en het lokale erfgoedveld.

Eind 2014 kende de deputatie van de provincie Vlaams-Brabant een subsidie toe aan de Kerkfabriek Sint-Antonius Abt van Wolfsdonk voor het ontsluitingsproject "Tocht langs kerkhoven, kerken en orgels Vlaams-Brabant". In samenwerking met diverse partners werd het cultureel en toeristisch potentieel van het onroerend erfgoed uit het platelandsdorp bovenlokaal gevaloriseerd door het te koppelen aan een breder historisch en geografisch kader. Concreet gaf dit aanleiding tot de ontwikkeling van twee fietslussen tussen Leuven en Averbode, die 20 sites met waardevolle orgels en kerkhoven met elkaar verbinden, de redactie van een historisch verdiepende publicatie en de plaatsing van QR-bordjes langsheen het traject met nog extra informatie. Bij de lancering op laatste zondag van de Week van de begraafplaatsen en Open Kerkendagen 2016 werden op de 20 sites de hele dag door activiteiten georganiseerd, gaande van rondleidingen en tentoonstellingen tot yogasessies, concerten en voordrachten.

---

30. Zie www.vlaamsbrabant.be - zoekterm: subsidie ontsluiting.

CONTACTGEGEVENS

Dienst erfgoed provincie Vlaams-Brabant **www.vlaamsbrabant.be/cultuur**

Provincieplein 1, 3010 Leuven

- stafmedewerker monumentenzorg: Els Deconinck, 016-267615, els.deconinck@vlaamsbrabant.be
- stafmedewerker erfgoedontsluiting en -educatie: Karla Jacques, 016-267634, karla.jacques@vlaamsbrabant.be
- stafmedewerkers erfgoedregistratie en -depotbeleid: Benoit Vanhees, 016-267951, benoit.vanhees@vlaamsbrabant.be, en Okke Bogaerts, 016-267779, okke.bogaerts@vlaamsbrabant.be

Gemeenteplein 5, 3010 Leuven

- monumentenwacht Vlaams-Brabant: 016-319750, monumentenwacht@vlaamsbrabant.be; voor lidmaatschap, contacteer Marijke Nol of Hilde De Swert, 016-319750, monumentenwacht@vlaamsbrabant.be

Agentschap Onroerend Erfgoed **www.onroenderfgoed.be**

Phoenixgebouw, Koning Albert II-laan 19 bus 5, 1210 Brussel

- afdeling in Vlaams-Brabant: *Dirk Boutsgebouw, Diestsepoort 6 bus 94, 3000 Leuven*, 016-665900, vlaams-brabant@onroenderfgoed.be

Monumentenwacht Vlaanderen vzw **www.monumentenwacht.be**

Erfgoedhuis Den Wolsack, Oude Beurs 27, 2000 Antwerpen, 03-2122950, info@monumentenwacht.be

Monumentenploegen

- IGO-W vzw: opdrachten@igo.be, 0496-258511
- 3Wplus: danny.vanlijsebeth@3wplus.be, 0496-562801

Regionale Landschappen **www.regionalelandschappen.be**

- Regionaal Landschap Dijleland (www.rld.be)
- Regionaal Landschap Noord-Hageland (www.rlnh.be)
- Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei (www.rlzzz.be)
- Regionaal Landschap Groene Corridor (www.rlgc.be)
- Regionaal Landschap Zuid-Hageland (www.rlzh.be)

Intergemeentelijke onroerenderfgoeddiensten **www.onroenderfgoed.be** (tabblad 'erkenningen')

- WINAR (www.winar.be)
- PORTIVA (<http://toerisme.tienen.be/portiva-intergemeentelijke-archeologische-dienst>)
- Cultuurregio Pajottenland & Zennevallei
- de Merode (<http://www.demerodeonline.be/>)

Epitaaf vzw **Vereniging voor funeraire archeologie** **www.epitaaf.org**

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16, 1020 Laken
info@epitaaf.org

CRKC - Centrum voor Religieuze Kunst en Cultuur VZW **www.crkc.be**

Abdij van Park 7, 3001 Heverlee

- directeur departement onroerend kerkelijk erfgoed: Jan Jaspers, 016-406073, jan.jaspers@crkc.be

Familiekunde Vlaanderen vzw **www.familiekunde-vlaanderen.be**

Van Heybeeckstraat 3, 2170 Merksem

- coördinator: Valerie Vermassen, 051-686200, 0485-685989, info@familiekunde-vlaanderen.be

Grafzerkje vzw **www.grafzerkje.be**

Frieslandstraat 4 bus 6, 2660 Hoboken

- Jacques Buermans, 03-8291603, 0494-473746, jacques.buermans@scarlet.be

Databank Versteende Getuigenissen **www.versteendegetuigenissen.be**

RADAR, Polenplein 15, 8800 Roeselare,
www.bieradar.be

- Sofie Moeykens, 0497-408281, sofie@bieradar.be

Erfgoedcel Pajottenland en Zennevallei **www.erfgoedcelpz.be**

JC Het Castelhof, Molenstraat 102, 1700 Dilbeek

- coördinator: Koen Demarsin, 02-451 69 48, 0498-922844, koen@erfgoedcelpz.be

Erfgoedcel Leuven **www.erfgoedcelleuven.be**

Stadskantoor, Prof. Van Overstraetenplein 1, 3000 Leuven

- coördinator: Rebecca Gysen, 016-272284, 0473-739467, rebecca.gysen@leuven.be

Heemkunde Vlaanderen **www.heemkunde-vlaanderen.be**

Huis De Zalm, Zoutwerf 5, 2800 Mechelen
015-205174, info@heemkunde-vlaanderen.be

www.erfgoeddag.be **www.openmonumentendag.be** **www.openkerken.be**

BIBLIOGRAFIE

- Adriaenssens, I. en Dewickere, S., Een introductie tot de zorg voor het funerair erfgoed, Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg, 1999
- Bureau voor Vrije Ruimte, Herwaarderings- en herinrichtingsplan begraafplaats Houtem, 2008 (<http://dl.dropbox.com/u/5095420/Houtem/Herwaarderingsbundel%20HOUEM18-12.pdf>)
- Bureau voor Vrije Ruimte, Herwaarderings- en herinrichtingsplan begraafplaats Vinkem, 2008 (<http://dl.dropbox.com/u/5095420/Vinkem/Herwaarderingsbundel%20VINKEM.pdf>)
- Bureau voor Vrije Ruimte, Herwaarderings- en herinrichtingsplan begraafplaats Wulveringham, 2008 (<http://dl.dropbox.com/u/5095420/Wulveringham/Herwaarderingsbundel%20WULVERINGEM.pdf>)
- Celis M., Kerkhoven en begraafplaatsen, Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2004
- De Grootte S., Het Campo Santo van Sint-Amandsberg, Provincie Oost-Vlaanderen, 2000
- De Kok H. en Wauters E., Elks deel op 't laatste is het graf. Een Turnhouts verhaal over begraven en het oude kerkhof, Dienst Stadspromotie, Turnhout, 1990
- De Rijcke E., Memento Mori. Kerkhoven en begraafplaatsen van groot-Hamme, Heemkundige Kring Osschaert, 1996
- Hap S., "De Brugse begraafplaats en het belang van archiefdocumenten voor de studie van het funerair erfgoed", Brugs Ommeland, 2009, 49/1, p. 3-27
- Hap S., "De Brugse begraafplaats, verslag van een doorgedreven archiefonderzoek", Epitaaf, 2009, jg. 22/9, p. 2-9
- Havermans A-M. e.a., Schoonselhof nu! Een eigentijdse visie op de Antwerpse necropool, Erfgoedcel Antwerpen, 2005
- Havermans A-M., "Betekenis en beheer van onze begraafplaatsen", Gouwtijdschrift Heemkunde Gouw Antwerpen, 2009, 46/2, p. 22-30
- Havermans A-M., "De stedelijke begraafplaats van Lokeren, een presentatie van een veelzijdig funerair onderzoek", Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, 2012, 115, p. 157-292
- Havermans A-M., "Norga, terug van weggeweest", Epitaaf, 2006, 20/3, p. 3-9
- Havermans A-M., "Stappenplan voor een doordacht behoud en beheer van funerair erfgoed", in: Praktijkboek "Cultuur & Vrijtijdsbeleid", Politeia, 2012
- Havermans A-M., Kerk en kerkhof van Alveringem, een kerk te midden van een funeraire wereld in beweging, Alveringem, 2013
- Havermans A-M., Kerk en kerkhof van Gijverinkhove - Verleden, heden en toekomst van een harmonisch geheel, Alveringem, 2012
- Havermans A-M., Symboliek op Antwerpse begraafplaatsen. Brochure aangeboden door de stad Antwerpen tijdens Open Monumentendag, 2002
- Hernalsteen A., De Westerbegraafplaats van Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 2000
- Jacobs M., Zij, die vielen als helden. Cultuurhistorische analyse van de oorlogsgedenktekens van de twee wereldoorlogen in West-Vlaanderen, Provincie West-Vlaanderen, 1995
- Maekelberg D. en Scheirlinckx G., Onderhoud van funerair erfgoed, Monumentenwacht Vlaanderen, 2011
- Op leven en dood: het grafmonument, VZW Epitaaf, 1987
- Van de Voorde E., Koksijde, tuinen van eeuwige rust. Inventaris van het funerair erfgoed, Gemeentebestuur Koksijde, 2008
- Van de Voorde E. en Gunst M., Het gemeentelijk funerair erfgoed van Zonnebeke, Werkgroep Funerair Erfgoed Zonnebeke i.s.m. De Zonnebeekse Heemvrienden vzw, 2010
- Vanmeenen A.-F., m.m.v. Havermans A-M., De Dood in Kinderschoenen, Academia Press, 2011.
- Vernimme N., Omgaan met oorlogserfgoed, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, 2010

FUNERAIR ERFGOED IN HET DOCUMENTATIECENTRUM VLAAMS-BRABANT

Het Documentatiecentrum Vlaams-Brabant is een bewaarbibliotheek die de provincie al decennialang uitbouwt om het verleden en het erfgoed van de eigen regio te documenteren, zorgvuldig te bewaren en beschikbaar te stellen voor het publiek. De collectie omvat zo'n 7000 boeken en tijdschriften. Ze handelt in hoofdzaak over geschiedenis (erfgoed, heemkunde, archeologie, kunstgeschiedenis, volkskunde, monumenten, dialecten, genealogie, ...), maar bestrijkt ook nog andere domeinen, zoals toerisme, aardrijkskunde, natuur, ... Voor praktische info, raadpleeg www.vlaamsbrabant.be/documentatiecentrum.

Deze collectie bezit veel werken die het funerair verleden en erfgoed in Vlaams-Brabant, vaak tot op lokaal niveau, belichten. Volgend overzicht is een greep uit het aanbod:

Andries J., Het toeristisch belang van de kerkhoven in het Hageland, Hoger Rijksinstituut voor Toerisme, Hotelwensen en Voedingsbedrijven, 1976

Brusselse begraafplaatsen, Stichting Monumenten- en Landschapszorg, 1995

Celis M.M. e.a., Omtrent het Onze-Lieve-Vrouwvoorplein in Laken, Gemeentekrediet van België, 1994

Cornut P., Het kerkhof van Vilvoorde anders bekeken, Heemkundige Kring Hertog Hendrik I, 2013

De laatste reis: begraven te Overijse, Heemkundige Kring de Beierij van Ilse, 2003

Kerhof Vilvoorde anno 2002, Heemkundige Kring Hertog Hendrik I, 2002

Leys K., Verhalen in steen: funerair erfgoed in Dilbeek, Gemeentebestuur Dilbeek, 2013

Martens E., De begraafplaatsen van Huldenberg: monumenten van eeuwigheid, Gemeentebestuur Huldenberg, 1995

Van vreemde dood tot wrede /vrede dood ..., Heemkundige Kring de Semse, 1996

Van Osta J., o. praem, Havermans A.-M. en Pauwels M., Kleine gids voor de Sint-Pieterskerk en het plattelandskerkhof te Langdorp, De Kroon op het Werk, 2014

Vanpée D.J.B., Gietijzeren grafkruisen in Vlaams-Brabant: tussen moment en monument voor de eeuwigheid ..., Verbond voor Heemkunde, 1996

Van Liedekerke L., Van rouw naar herinnering: funerair erfgoed in en om de Sint-Martinuskerk van Strijtem, Van Liedekerke, 2015

Danckers J. en Dehond E., Langs kerken, kerkhoven en orgels tussen Leuven en Averbode, Kerkfabriek Sint-Antonius Abt, 2016

FUNERAIR ERFGOED OP ERFGOEDPLUS

Erfgoedplus.be is een online databank die cultureel erfgoed uit Vlaams-Brabant inventariseert en toegankelijk maakt. Via de website ontsluit de provincie Vlaams-Brabant objecten uit collecties van erfgoedbeherende organisaties. Documentatie over de oprichting van grafmonumenten, beschrijving van individuele graftekens en oude foto's van funeraire elementen of praktijken zijn in vele deelcollecties opgenomen, zoals in de collectie van de Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaartkerk te Verrijck. Uit interesse, uit professioneel oogpunt, voor een werkje voor school, voor een toeristische brochure of rondleiding... alle redenen zijn goed om Erfgoedplus.be te doorzoeken. En wij garanderen dat je meer vindt dan je zoekt!

www.erfgoedplus.be

FUNERAIR ERFGOED IN DE KLAS

De Inspiratiegids "Ontdek onroerend erfgoed in je schoolbuurt" biedt tientallen lesideeën om leerlingen uit de 2de en 3de graad van het basisonderwijs op een toegankelijke manier warm te maken voor het onroerend erfgoed (bouwkundig, landschappelijk en archeologisch erfgoed) in hun directe schoolomgeving. Vele lesideeën zijn toepasbaar op de verkenning en interpretatie van funerair erfgoed. Eén lesidee richt zich concreet op het verwerven van inzichten in thema's zoals dood, begraven, rituelen en symbolen door het funerair erfgoed op kerkhoven en begraafplaatsen te onderzoeken.

www.vlaamsbrabant.be/inspiratieonroerenderfgoed

In deze bijlage willen we, aan de hand van de raming bij de subsidie-aanvraag van het project 'Historische plattelandskerkhoven Langdorp en Wolfsdonk' een inzicht bieden in de kostprijs van verschillende aspecten die onderdeel zijn van een studie, inventarisatie en herwaardering van een funeraire site. De vermelde bedragen dienen vooral een orde van grootte weer te geven. Bovendien zijn ze afhankelijk van de omvang van het kerkhof, de reeds uitgevoerde studies en werkzaamheden, de lokale aanwezigheid van expertise en ervaring, de inbreng van vrijwilligers en de bewaartoestand van de erfgoedelementen op de site.

Voor Langdorp was reeds een restauratieproject voor de gehele beschermde kerkhofsituatie opgestart. Voor het kerkhof van Wolfsdonk was reeds een inventarisatie van het kerkhof opgestart, een preliminair rapport opgesteld en een inspectie door Monumentenwacht Vlaams-Brabant gebeurd.

Het totaal geraamde budget voor het project bedroeg ca. 28.500 euro. Dit omvatte de (kunst)historische studie, landschappelijke analyse en inventarisatie van beide kerkhoven, de uitwerking van een toekomstvisie voor het kerkhof van Wolfsdonk, onder de vorm van een herwaarderings- en beheerplan, de medewerking aan ontsluitingsinitiatieven en aan de redactie van het draaiboek. Dit geheel kon bij benadering opgesplitst worden in gelijke delen voor de landschapsarchitect en de kunsthistorica.

DEEL KUNSTHISTORICA (CA. 13.000 EURO)

- inventaris Wolfsdonk aanvullen, inventaris Langdorp opstarten
- opmaak folder met digitale foto's op naam van elk geselecteerd graf, inclusief - indien beschikbaar – historische afbeeldingen, ontwerpen en andere documenten
- invoer in acces-databank van een foto van elk geselecteerd grafteken, van een beschrijving van zijn uiterlijke kenmerken, van biografische gegevens van de overledenen en van informatie over ontwerpers en uitvoerders van graftekens
- onderzoek naar ontwerpers en uitvoerders van graftekens
- beschrijving en evaluatie van de geselecteerde graftekens
- aanduiding op plattegrond (aangeleverd door de gemeente) van de geselecteerde graven
- historisch onderzoek naar het ontstaan en de evolutie van elke begraafplaats en naar de achtergrond en evolutie van de graftekens op beide kerkhoven
- opmaak evaluatierapport van elke begraafplaats, met document met aanbevelingen
- presentatie onderzoek aan opdrachtgever en andere betrokkenen
- advies in het verloop van de herwaardering en bij de opmaak van een beheerplan
- medewerking opmaak draaiboek
- opmaak teksten en afbeeldingen ontsluiting via infopanelen en QR-code

- uitwerking infoavond over project, met eindconclusies en demonstratie acces-databank
- onkostenvergoeding

DEEL LANDSCHAPSARCHITECT (CA. 15.000 EURO)

- inventarisatie huidige toestand kerkhof en ruimere landschappelijke waardevolle elementen, met aanduiding op opmetingsplan)
- situering en beschrijving (landschappelijke) waarden van het historisch kerkhof, met bundeling van documentatie
- vaststelling, beschrijving en verantwoording van de beheersdoelstellingen
- opsomming en verantwoording concrete beheersmaatregelen en -werkzaamheden, en uitvoeringsvoorwaarden en –planning, met bundeling van documentatie
- opmaak (detail)plannen en schema's waarop de geplande maatregelen en werkzaamheden zijn aangemaakt
- medewerking opmaak draaiboek
- onkostenvergoeding

Het herwaarderingsplan van Wolfsdonk binnen de huidige kerkhofmuur voorziet in volgende werkzaamheden en kostenraming:

WERKZAAMHEDEN OP KORTE TERMIJN (CA. 150.000 EURO)

- circulatie: herstel van toegangs-, wandel en onderhoudspaden, inwerken contour voormalige kapel, terugdringen gronderosie
- meubilair: ontwerp, uitvoering en plaatsing gedenkplaat met poëzietekst, levering en plaatsing zitbanken, watertappunten, papiermanden, opmaak ontwerp en lay-out, levering en plaatsing infoborden en poëziezuilen
- ontsluiting: vernieuwing draadafsluiting zuidperceelsgrens achterzijde kerk
- groenstructuur: rooiings- en beheerswerken, aanplantingen, ingroening grafzerken, inrichting en onderhoud van bloeirijke grasmat rond de kerk en tussen de graven

WERKZAAMHEDEN OP LANGE TERMIJN, BIJ UITGEBREID SCENARIO VAN VERPLAATSING KERKHOFMUUR TOT VOETPAD STRAATZIJDE (CA. 45.000 EURO)

- circulatie: herstel van centraal toegangspad tot kerk en vervollediging inwerking contour voormalige kapel
- meubilair: verplaatsing zitbanken en papiermanden
- ontsluiting: verplaatsing en reconstructie kerkhofmuur, plaatsing historisch verantwoorde poort, vernieuwing bestaande poort, verhardingen vervolledigen en herstellen
- groenstructuur: aanplantingen, verplantingen, inrichting en onderhoud van bloeirijke grasmat rond de kerk en tussen de graven

BIJLAGE 2

REGISTRATIE VAN EEN GRAFMONUMENT MET BEHULP VAN HET ERFGOEDREGISTER

Op www.erfgoedplus.be/erfgoedregister kan je vrij experimenteren met dit registratiesysteem in de testcollectie. Log in met als code 'TEST' en als paswoord 'password'. Via 'Creëer een objectbeschrijving' maak je een nieuwe fiche aan. Eens opgeslagen, komt de informatie vanzelf in verschillende tabbladen terecht en kan je nadien nog aanvullen of aanpassen. Via de vraagtekentjes krijg je ook uitleg over hoe je de velden moet invullen.

Hieronder een screenshot van het Erfgoedregister, gebruikt door de kerkfabriek van O.-L.-Vrouw Hemelvaartkerk te Verrijk. Alleen het eerste tabblad 'identificatie' wordt hier getoond, verder kan er ook een objectbeschrijving, een inhoudelijke beschrijving, de herkomst, het beheer en de toestand van het object, en documentatie (één of verschillende foto's of documenten) ingevoerd worden.

The screenshot displays the 'identificatie' (identification) tab of a monument record in the Erfgoedregister system. The record is for the 'Oude O.L.-Vrouw Hemelvaartkerk, Verrijk'. The form includes the following fields:

- Auteur inventaris:** O.L.-Vrouw Hemelvaartkerk
- LAATSTE WISSELING:** Datum: 2011-06-27 16:07:22 19:40:00; Wilsbeleid: (empty)
- Naam:** grafmonu (with a question mark icon)
- Primaire collectie:** Collectieplaats: Oude O.L.-Vrouw Hemelvaartkerk, Verrijk; Collectiecode: 3491441; Inventarisnummer: 001
- Classificatie:** Collectieplaats: (empty); Collectiecode: (empty); Inventarisnummer: (empty)
- Ander nummer:** Type: (empty); Subtype: (empty)
- Ogenschaps:** grafmonu (with a question mark icon)
- Titel:** Oude O.L.-Vrouw Hemelvaartkerk, Verrijk
- Gebruiksomschrijving:** Het monument is beschadigd

At the bottom of the form, there are buttons for 'Opslaan', 'Wissen', 'Afdrukken', 'Herstellen', 'Herstellen', 'Herstellen', and 'Herstellen'.

In het Erfgoedregister kan men verschillende rapporten genereren: op de volgende pagina een bladzijde uit een rapport 'Volledige inventaris in detailfiche'. Deze overzichtelijke inventaris in PDF is handig om tekstredactie op uit te voeren, of te gebruiken bij een collegebeslissing, jaarlijkse controle, ...

200 grafstenen (afgewerkt)

Identificatie

Auteur inventaris 1:	Van Dyck, Annelie
Datum laatste wijziging:	2011-06-21T16:07:22:150+02:00
Status:	afgewerkt
Inventarisnummer 1:	200
Objectnaam 1:	grafstenen
Titel:	grafzerk met grafleken van Constant Stroobants en Clotilde Coujon
Ouderschiedende beschreven:	Het marmer is korrelig

Beschrijving

Fysieke beschrijving 1:	Achter een grote zerk staat het grafleken. Onderaan een antiek voetstuk waarop een afsluitende plaat met uitgehouwen tekst. Boven een kruis versierd met standend hart en blootdraken.
Materiaal:	marmer
Materiaal:	marmer
Afwegingen:	hoogte: 206 cm
Afwegingen:	breedte: 82 cm
Afwegingen:	diepte: 17 cm
Opschriften / Merktekens:	Tekst: ICI REPOSENT MONSIEUR CONSTANT STROOBANTS NÉ A ROOSBEEK LE 30 JANVIER 1873 DÉCÉDÉ A VERTRYCK LE 23 JANVIER 1920. ET SON ÉPOUSE DAME CLOTILDE COUJON NÉE A HUYLE 4 AOÛT 1881 DÉCÉDÉE A VERTRYCK LE 16 JANVIER 1929.

Herkomst

Periode / Eeuw:	Art nouveau
Datering:	1920 - 1929
Productieplaats:	België
Productietechniek:	Gesneden

Locatie

Locatie:	Kerk Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart
Standplaats:	hoofdkant kerk

Toestand

Volledigheid:	volledig, tot 2011-04-19
Bewaking:	volledig, tot 2011-04-19 (Marmer is korrelig.)

Ten slotte een screenshot van het geïnventariseerde object aan de publiekszijde op de website Erfgoedplus.be: via de 'reactieknop' kunnen bezoekers aanvullende of corrigerende gegevens bezorgen aan de collectiebeheerder. Zo worden inventarissen van collecties stapsgewijs verbeterd.

erfgoedplus.be
1998-2009 - 001218-0000

Deelname | Beeldrechten | Collecties | Zoeken | Contact

Detailfiche

Stenen kruis (zeelwoud)

Titel:	Graven met grafsteen van Constant Steebants en Delfina Groot
Oorsprong:	geïmporteerd
Inventarisnummer:	238
Collectie:	Collectie Oudsteden van de Heerlijkheid Veulst
Beschrijving:	Aankle van grote zand steen met gemaakte steen. De steen van witte steen met een afgeronde top. De steen is gemaakt van zandsteen. Erboort een klein versierd met brandend hart de steenteken.
Materiaal:	steen marmer
Afmetingen:	hoogte: 238 cm breedte: 80 cm diepte: 17 cm
Omschrijving:	Tekst: 183 KRISTOF WIT MIJNEN PUS CONSTANT STEEBANTS HF A BHOORDE LE 18 JANUAR 1831 VERTWYCKLE 18 JAARVER 1832. ET SON EPOUSE GAMB GLOTIDE SOUJON NEE A BELLE A ADU DECEDE A VERTWYCKLE 16 JANUAR 1909.
Beschrijfsdatum:	online (13-04-2011) Marian H. Borslop
Validiteit:	online (13-04-2011)
Productieplaats:	België
Productieperiode:	1800
Productiejaar:	an onbekend
Productiedatum:	1870-1875
Locatie:	Kare (Zand Lieve Vrouw Heerlijkheid) (Verlop)
Erfgoedplus.be ID:	HF_rijcke_130400529887-02645734

REAGEREN

COLOFON

Samenstelling en redactie van dit boek: Anne-Mie Havermans en Michel Pauwels; Els Deconinck en Nicolas Mazeure, Provincie Vlaams-Brabant, dienst erfgoed.

Met dank aan: de Kerkfabrieken Langdorp en Wolfsdonk, Jonas Danckers, Epitaaf vzw, Ontwerpbureau Pauwels BVBA, Eddy Dehond en de Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde, Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei, Monumentenwacht Vlaams-Brabant, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Milieumaatschappij, IGO-vzw en CRKC

Vormgeving: communicatiedienst provincie Vlaams-Brabant

Foto's en afbeeldingen: Anne-Mie Havermans, Michel Pauwels en Eddy Dehond (Hertogelijke Aarschotse Kring voor Heemkunde), Verzameling Jonas Danckers, Archief Kerkfabriek Wolfsdonk, gemeente Tervuren, collectie Stedelijk Museum Aarschot, Stedelijk Archief Aarschot, Algemeen Rijksarchief te Brussel, KU Leuven, Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei, boek Peeters A., De Wel G. e.a., Honderd jaar de lens op Langdorp, Langdorp, 1976

Verantwoordelijke uitgever: Provincie Vlaams-Brabant, Provincieplein 1, 3010 Leuven.

Wettelijk depotnummer: D/2017/8495/01

Druk: Drukkerij Steylaerts

BESSEN STERVEN
NIET DE GEDER
DIE ENE BOOM
MAAR NIET HET WOOD
BLADEREN VALLEN
SLORDIG TENDER
ZEN BLAD
DUKT ASSEN AF
GAEN VOOR
WERD KOUD.